

КЫЗ-ЖИГИТ

Кыз жетиге келгенде,
Энесин кошот жергеге.
Ойногону курчак,
Кызыгып турат кылчактап
Кызыл-тазыл нерсеге...
Сегизинде секелек,
Ыркын башка бөлгөнү.
Тогузунда толгонот,
Ойго түшүп ар неме.
Дебилгелеп¹ сермелеп,
Жакындашат күзгүгө.
Он жашында обозго²
Оюн жакка умтулуп,
Көңүл коёт комузга.
Он биринде оолугуп,
Көңүлдөнөт абыдан
Оюн менен күлкүгө.
Кыял күтө баштаган,
Он экиге келгенде
Кыз-келинге жакындап,
Эртели кеч өргөөдө.
Он үч жашта ойлонбойт,
Теңтушунан өңгөнү.
Буладай болуп булайып,
Ай тамагы кылайып,
Он төрт жашта кыз бала,
Тоту куштай булактайт.
Толукшуган тууган ай,
Он беш жашка келгенде

¹ Дебилгелеп – демилгелеп.

² Обоз – абаз, үн,овон.

Ой тилеги сүйгөндө.
Чолпондой жүзү жаркырап,
Кызгалдактай кылактап,
Кызыл алма анардай.
Жигит ынтык³ зарланып,
Жетбедим деп арданып.
Ашык болчу ар качан
Күндүз-түнү какшаган,
Кызыл өңү самандай.
Он алтыга келгенде
Тирүү эмес өлгөндөр,
Жүзүн көрүп талгандай.
Жигит түгүл кары да,
Жытына чаңкап баргандай.
Он жетиге келгенде
Жанган жарык панардай.
Оюндун күлү болгондо,
Короздонуп койкойгон,
Теректей болуп теңселип,
Чырпыгы алтын чынардай.
Ыргайдай болуп ыргалып,
Көркүн көрсө таңданып,
Буластай басып буралып,
Эптелишип кыналып
Сүйлөгөндө жоодурап,
Сөөлөтү туйган тынардай,
Жатса, турса оюнан,
Сүйгөн жарын чыгарбай.
Тазалыгы жанда жок,
Ар ким көрсө кумардай.
Бети кызыл, эти ак,

³ Ынтык – ашык, ашыктык, сүйүү, жакшы көрүү.

Көзү жанган шам чырак.
Күлүк аттын мойнуна
Тагып койгон тумардай.
Көрбөсө жигит эңгиреп,
Мас сыяктуу зеңгиреп,
Бир мүнөткө туралбай
Эрксиз кетет күйөөгө
Ыктыяры суралбай.
Күйөөсүнө келгенде,
Тааныбаган жат элде
Бенде болуп жалдырап,
Үйдөн карыш чыгалбай,
Эске түшүп кыз чагы
Эстен кетпей баштагы.
Эл билет деп калтырап,
Эриккенин жазалбай,
Торго түшкөн кушка окшоп,
Жетим калган кызга окшоп.
Бутка кишен тушкөнсүп,
Карыш жерден басалбай,
Күн тундуруп түн болуп,
Үйдөн чыкпай дым болуп
Бир да көөнүн ачалбай.
Жакшы болсо күйөөсү,
Жалпы баары бүлөсү,
Эл шатырап үйүндө
Эртели-кеч базардай.
Жаман болсо тийгени
Өрттөй ичи күйгөнү,
Кайгыдан жүрөк чер болуп,
Өпкө көөп казандай.
Улутунуп, үшкүрүп,
Көздөн жашын басалбай,

Оюн, күлкү жоголуп,
Зарланган үнү азандай,
Кыздын көбү жалгама
Кыз сыягы тышындай
Жүздөн бири чалдан жуук,
Өмүрү өткөн кысылбай.
Ким күнөкөр текшерсең,
Кыздар калбайт жышылбай.
Азгырмайын койбогон
Кызды жигит тушундай.
Алып түшөт асмандан
Ак карчыга кушундай.
Жүздөн бири эсен соо
Эрге кетет бузулбай.
Бузулбастын өмүрү
Өткөн алтын буусундай.
Алдангандын өмүрү
Өтөр согуш чуусундай.
Кыз жигитке тең кесир
Арампоздук⁴ кызылдай
Оодарылбас жаш болбос,
Устаранын мизиндей.
Арампоздук, алдамчы
Азезилдин⁵ туусундай.
Ажырашып кеткен соң
Кышкы чилде суусундай,
Алданбаган кыз-жигит,
Адам жеңгис жоосундай.
Жылдызы жарык өмүрү

⁴ Арампоздук – арамдык, тескерилик, бузуктук, ыпыластык.

⁵ Азезил – азгыруучу, жолдон чыгаруучу, шайтан, ибилис.

Жаркыраган ай, күндөй.
Тазалыкта кыз жигит
Адам жеңгис жоосундай.
Жылдызы жарык өмүрү
Жаркыраган ай, күндөй.
Тазалыкта кыз жигит
Айдың көлдүн өзөндөй.
Башканын бейли кандайча
Менин оюм ушундай.
Кыз, жигитке бирдей иш
Жашчылыктын барында,
Он жети менен он беш жаш
Кыян-селдин шарындай.
Куласа тоодон аска таш
Ким токтотот кымындай?
Кулаган ташты сезбестен,
Тийгенде калбас жарылбай.
Шол сыяктуу көйгөй жаш.
Көйгө⁶ салат ар кандай.
Кулаган таш, жүргөн сел
Адамдын көпкөн жашындай.
Ойлосоңуз ушул иш,
Ар адамдын башындай
Мейли жигит, мейли кыз,
Токтотсо боюн көпкөн кез.
Мүрөктүн өлбөс дарысы
Адамзатка табылгыс.
Айткан менен ал ишти
Кылалбадык өзүбүз.
Ак чатырдай ак үйдүн
Аныгыңда керек жок.

⁶ Көй – көйгө салуу, азапка салуу, убаралантуу.

Куба төбөл үй болсун
Тышы бозум, ичи ак.
Антташканың, алганың
Болсун ичи шам чырак.
Көрсө копол сыртынан
Ыгы болсун сизге бап.
Ичи ириң ылайдын
Сырты болор апаппак.
Тандап жүрүп алганың
Антташканың сынап бак.
Сыры сизге эп келсе
Жандан кечип, сылап бак.
Талпак болсо тандамал
Бет кызарып, сынар шак.
Жүрөгүңө чер болуп,
Көкүрөккө калар так.
Көрүнгөндөй күзгүдөн.
Жанашалап бой кынап,
Ыкымына келгенде
Тартсаң качат нарылап.
Карматпаган закымдай
Жалт беришет чын ынак.
Колдон түшкөн сымаптай
Коргошундай думалап.
Дили сенде, тили жат
Алдап, арбап, сөз улап.
Эзилишип, эришип
Күлүмсүрөп гүл бурап.
Тоту куштай керилип
Жандай басып шоодурап,
Жанын жанга кошконсуп,
Кыйгач карап жоодурап.
Чырайланып сырт берсе

Кимдер калбас жалдырап.
Таразага тартканда
Акыйкатын кубалап,
Күн чыгыштык, күн батыш
Баарын текшеп абайлап.
Эркек, аял баарында
Бирдей экен бул сынак.

АЛДАМЧЫ

Келип кетем Шамшы ашып
Кезегинде Токмокко,
Кээде жолдо жолугам
Кыйкырышкан бир топко.
Кылгырышып чогулган
Конуп жаткан ашпоздо,
Арак, сыра¹, бозо ичкен
Ылжыган мас акмакка.
Кокус түшүп кетпесин
Жети түрлүү дозокко.
Масчылыктан барысы
Батабыз деп кызыкка,
Кумар ойноп кетишет
Арампоздук бузукка.
Тааныганы ырда деп,
Салып кетет азапка.
Кызыталак дешишип
Корсулдаган ала өпкө
Кой союшуп эт жеген
Денгегеге² кызыккан,
Жолугушуп калыпмын
Кокусунан бир итке,
«Денгегеге кошул,— деп,
Калбаңыз,— деп,— иреттен
Кантип карап турасың
Куру калып бул эттен.
Акчаңызды төлөймүн
Куткарам,— дейт,— милдеттен».

¹ Сыра – пиво.

² Денгене – ортого акча жыйып, мал союп жеген эт. Союлган малдын этин эл чогулуп карызга же нак акчага, данга чегерип бөлөп алуу.

Убадага карадым,
Жетишпестик себептен.
Акырында чиркин ай,
Салды капа күйүткө.
Сен черикчи³, мен тынай⁴
Деген сөзү эң өттү.
Жанымдагы акчамы
Этке төлөп кур кеттим.
Акча чиркин курусун
Жолугупмун илдетке.
Беш алты күн сүзөктөп,
Каңгып жүрдүм элетте.
Качан болсо бачагар⁵
Алдамчылык тилекте.
Атын айтсам эң уят
Өзү манап уруктан,
Конок келсе кубалап,
Кондурбастан куруткан.
Тышка барса чиренет
Манапсынып ант аткан.
Ашып барып Кочкордо
Алда канча жолук кан.
Жаңы уктум кабарын
Каттоо келип улуктан.
Опус⁶ кылып мал-мүлкүн
Ажыраткан уяттан.
Андан башка иши жок.
Алып кеткен бир атын
Киши акысын кишиге

³ Черикчи – Сарбагыш уруусунун ичиндеги бир урук.

⁴ Тынай – Оң канатка кирген сары багыш уруусунун бир бөлүгү.

⁵ Бачагар – оңбогур, кууда каары, жүзү кара.

⁶ Опус – опись. Мүлк, буюмдардын эсебин алуу үчүн каттоо.

Кетирбеген жараткан.
Насыялап⁷ алчу экен
Токмоктогу бай сарттан.
Далай алдап ар кимди
Булун бербей боздоткон.
Беремин деп чай ичип
Бечараны сыздаткан.
Акырында жазасын
Улук берген тияктан —
Жөө калтырып бозортуп,
Ач бөрүдөй улуткан.
Өмүр бою киши алдап
Жан сактоого кыныккан.
Жаш чагынан бузуку
Алдоо менен күнү өткөн.
Алдамчылык кесипти
Көңүлүнө уюткан.
Алдамчынын ар качан
Алла ишин кыйыткан.
Сакта кудай ар кимди
Ал сыяктуу бузуктан.
Алдамчыны көргөмүн:
«Азыр берем» — деп айткан
Жалганчыны көргөмүн,
Акырында ар кимге
Салган чырын көргөмүн.
Акыйкатка келгенде
Жалган, чынын көргөмүн.
Алдап жүрүп ар жерде
Калган чырды көргөмүн.
Алдап күнүн көргөндүн

⁷ Насыя – карыз, бересе.

Артык ойлойм өлгөнүн.
Көпкөндөрдү көргөмүн
Көпкөндөрдүн түбүндө
Көзүнөн учуп арачы
Көп бергенин көргөмүн.
Шок болгонду көргөмүн,
Шок болгондун түбүндө
Көрүнгөнгө соктугуп,
Жок болгонун көргөмүн.
Зор болгонду көргөмүн,
Зор болгондун түбүндө
Ичерине аш таппай
Кор болгонун көргөмүн.
Тар болгонду көргөмүн,
Тар жүргөндүн түбүндө
Эки этак, бир таяк
Зар болгонду көргөмүн.
Өкүмдөрдү көргөмүн,
Өкүнгөнүн көргөмүн.
Эртели кеч тепки жеп,
Өкүргөнүн көргөмүн.
Манаптарды көргөмүн,
Малы түгүл ити жок,
Дубанадай тиленген
Жалактарды көргөмүн.
Пара алганды көргөмүн,
Пара алгандын түбүндө
Элге болуп шерменде
Камалганын көргөмүн.
Жел өпкөнү көргөмүн,
Жел өпкөнүн түбүндө
Кызыл-ала кан болуп,
Жөлөткөнүн көргөмүн.

Тим жүргөндү көргөмүн
Тим жүргөндүн акыры,
Өз акына тең болуп
Тың жүргөнүн көргөмүн.
Тек жүргөндү көргөмүн,
Тек жүргөндүн түбүндө
Жакшы менен жаманга
Тең жүргөнүн көргөмүн.
Берендерди көргөмүн,
Узак бейил, кең санаа
Кыяматта кебелбес
Тереңдерди көргөмүн.
Кенендерди көргөмүн,
Акылга дыйкан даанышман
Тууган душман кыйбаган
Кеменгерди көргөмүн.
Алдамчылык упасыз⁸
Илим, окуш, акылсыз
Тиричиликте тең болуп
Жүргөндөрдү көрбөдүм.
Ойноп, күлүп не таптың,
Оюң менен дардактап,
Ойлогонуң насия
Алдап жүрсөң аржактап,
Өзүң мээнет кылбастан,
Алдоо менен жан сактап.
Ар ким жүрөт алдатып,
Арт жагыңдан кансыктап,
Качан болсо кумарга
Отурасың кырсыктап,
Катын менен кыз-келин

⁸ Упасыз – опаасыз, бапаасыз, пайдасыз.

Шылдың кылат ырсактап.
Арак, бозо ичкениң
Кырка жете кылжактап.
Ортосунда эки үйдүн
Ороңдойсуң далбактап,
Кыз, келин бар айылга
Алда кайдан шалпактап,
Жетсең дагы, жетпесең
Жаның калбай жалпактап.
Кыя карап кыз койсо,
Жаның таштап ыржактап,
Келип чыкса керилген,
Кылак карап кылчактап,
Нааданчылык акмак иш
Алдаганың кой бетпак!
Эр мойнуна болсун карз:
Окуш менен ок атмак.
Жан жыргалы раакат
Тарбиялап ден бакмак.
Динди билиш бизге парз
Чарба менен мал тапмак.
Мал деп жүрүп ажырайт
Абийирден кээ акмак.
Дене-боюн тазалап
Этиеттеп жаш бакмак.
Сууга сүзмөк баш өнөр.
Намаз окуп, оң басмак,
Учкан куштай зыпылдап,
Артык өнөр ат чапмак.
Бекерликке үйрөнсөң,
Көрүнгөнгө сен талпак.
Алдаганың коё гөр
Насыятым ар убак.

Кыйбат эмес көзгө айтмак,
Чукулунан сөз айтмак
Билимпоздун адаты —
Терең ойлоп, тез айтмак!
Тепеңдешип теминип,
Далбас уруп демигип,
Казак, кыргыз өнөрү
Тарап десе желигип.
Кар жаагандай каргаша,
Жамгырча жок жалгаса.
Бар өнөрү «жакшынын»
Эл жемекке далбаса.
Жаман айтса жактаган,
Жакшы кепти жектеген,
Манабыңдын адаты —
Кара болсо ак деген.
Билгин десе билбеген,
Билген тилиң албаган,
Кыргыз, казак адаты
Оң жагына жүрбөгөн.
Кылар ишти кылбаган,
Боз баланын адаты.
Жакшылыкка барбаган,
Отко айдаса баспаган,
Аразылык сактаган.
Алдоо ууру өнөрү.
Ойнош десе жатпаган,
Бозо ичсе болукшуп,
Кымыз ичсе кылыксып,
Текеберлик, кербездик
Кийим кийсе улуксуйт.
Баатыр десе мактанган,
Эл жемекке таптанган.

Казак, кыргыз адаты
Олжо десе суктанган.
Андай эмес заманың
Алды-артыңа карагын.
Алдамчылык курусун,
Илим болсун жарагың.
Эсиң болсо түйүп ал,
Айткан сөзүм, карагым.
Окуп өнөр, акыл тап,
Насыятым, чырагым.
Оомийин деп дува кыл.
Окугандар — агайын.
Кол көтөрүп турамын,
Жазып өттүм далай сөз
Бергенине кудаанын.
Узун болсо өмүрүм.
Жолдош болсун ыйманым.

КОЛ КАЗАЛ

Жазган сөзүм икая¹
Жакшы карап ойлогун,
Башка мүшкүл иш түшсө
Сабырдын түбүн болжогун.
Ушул сөзүм карачы
Бечара Кылыч Молдонун.
Көрдүм азап бир далай
Жара чыгып сол колум.
Агерде көргөн иш эмес
Мындай азап болгонун,
Миң шүгүрлүк кудайга
Акыр ишим оңолгун.
Жаным тирүү калар деп
Кажерде өзүм өлөмүн
Карып жаным ушуну
Сен ушинтип койбогун.
Түндө жатып мен өлсөм,
Акырет жайга жөнөлсөм,
Акырет жай улук жай
Барып көргөн жер эмес.
Бериште деп угабыз
Тааныш болгон ал эмес.
Жата албадым жай алып
Жара колум сайышып,
Чыдай албай безилдеп,
Чыканагым таянып,
Бир канча күн ушундай

¹ Икая – аңгеме, повесть, күлкүлүү аңгеме, баян.

Турду көзүм алайып.
Сасып кетти ысыктан
Ириң менен кан агып.
Кагылайын кудай ай,
Кандай арга кылалык.
Табып келип «тап» деди,
Думана келип «сүп» деди,
Өзүм билген акылдан
Эч бирөө да өтпөдү.
Азыктан келген Калыгул
Акжолтой болду акыры,
Колумдагы жарага
Жетпеди байкуш акылы,
Адам бенде өлөбү
Түгөнбөсө насиби.
Ак кымыран кайнатып
Ардап² кылып ичемин,
Ичкен менен жакпады,
Аялымды карасам
Белин чечип жатпады.
Жалга кудай, жалга деп,
Карысына жаштарды
Жакшылыкка арна деп,
Кайгысы көп бенделер...
Эгем талаа кудурет,
Баары тегиз кыз бала
Ыгын келтир ускага.
Жарык дүйнө болобу
Байкуштарга капкара.
Өлгөндө алар калганды

² Ардап - мүнөз тамак. Карындыз жана ун кошуп жасалган мүнөз тамак. Ачкалычылык, жокчулукта ичилүүчү мытан.

Кудай өзүң билесиң.
Кайсы бирин айтайын
Карып жандын көргөнүн.
Кайыр кылгын кудай ай,
Кай жагына сүрөйсүң.
Турганда да бу сөзүм,
Жатканда да бу сөзүм
Асип³ салсаң шүкүрлүк.
Бербедигер бар кудай
Санаа салсаң жабырга
Түбөлүгүн түзөгүн.
Күнөсүз тышка чыгамын,
Арык бойлоп басамын
Баш-аягы Кочкордун
Барын кырка каалгыдым.
Кайсы экенин билбеймин,
Колумдагы жаранын
Бир калыпта турады,
Кандай арга кыламын.
Туруп-туруп сыздаса
Кыңкыстадым чыдадым.
Кейигенде өлүмдү
Келсе экен деп турамын.
Ибарат⁴ кылсаң тирүүмдө
Даярланып турамын.
Өлсөм жатар орунум
Кайсы экен деп санадым.
Акыр түбүн көбүнчө
Ыйманымды сурадым
Карып жаным бечара

³ Асип – Насип. Буйруган кешик.

⁴ Ибарат – үлгү, таалим.

Бир баш камда турамын
Жалгыз бейит Бечелди*
Жалдырадым карадым.
Кудай өзүң сактагын
Тобокел деп турамын.
Болгон экен эчен жыл
Өлүп калсам кудая
Мына ошонун жанына
Орунумду насип кыл.
Жакшы болсо жаныма
Шанабатты⁵ салар деп,
Улуу жолдун боюна
Өткөн адам көрөр деп,
Молдо Кылыч ушу деп
Эшиткендер билер деп,
Оомийин деп кол жайып
Окуп дуба берер деп,
Үмүт кылам кудайдан.
Ыракматы кенен деп
Төмөнкү көп көрүстөн
Төрө келди мазары
Буйрук болсо кудаадан
Кай жер болсо жаталы.
Жалгыз бейит болгуча
Түздү көрүп назары
Ыйманым жолдош кыла көр,
Берсең кудай казаны.
Төмөнкү көп көрүстөн
Баары жуда көчүшкөн,

⁵ Шабанат – шана сыяктанган абат (кулпурган) жай, текстте күмбөз.

* Молдо Кылычтын айылынын жогору жагында, жол боюндагы жалгыз бейит (Орток тоонун аягы, Осоавиахим кыштагынын баш жагында).

Ага тууган, жар, жоро
Канча жандар өлүшкөн.
Молдо десең молдо бар
Сүкүт тартып жүрүшкөн.
Шакирттерим бар эди
Ыйман-жайын билишкен.
Тириликте сыйлашкан
Шарабаттуу⁶ шакирттер,
Насип болсун бейиштен.
Арбагыңар колдосун
Өмүрү кыска күлүстөн.
Окуп жатып окуштан
Өлүм болгон балдарай,
Жашабатын⁷ насип кыл
Ошолордун кудай ай.
Молдо Ырысалы, Садыктар,
Нур чырайлуу жарыктар
Уста тилим сиздерге
Айланайын карыптар,
Кадыр билген баарысы
Касиеттүү шекирттер.
Дүйшөнаалы, Эмилбек
Ыйманы көп жарыктар,
Насип кылса кудая
Шарапаты анык бар.
Алда таала кудурет
Устат кылдың буларга
Туюндурдуң, окуттуң
Акыретке барганда
Арбагларың колдосун

⁶ Шарабатту – шарапаттуу, сыйланчу, жардамдаш.

⁷ Жашабат – жашоосун, өмүрүн.

Айланайын балдарай.
Асан, Үсөн шекиртим
Эгиз тууган-барабар.
Шарапатың болобу
Элүү күндөн ашыкча
Мен карыпка караңар.
Колум болду жарадар.
Жардамыңар болобу
Жан бурадар өлгөндөр
Жакшы жышаан көргөндөр,
Көңүлү жакын балдарай
Мен карыпка жардам бер?!

Шерти туура келгендер
Баары бирдей карасаң
Кандай кылам карып жан.
Устатымдын бири эди
Ак дамбылда агасы
Сексен эки жашаган
Азирети жаныбар.
Ушунчалык узаган
Шарабаттуу молдолор,
Кутуламбы балаадан?!

Ойлономун мен карып
Ойлоп жатам толгонуп.
Жай саратан убагы
Чымын чиркей тызылдап,
Үйгө туруп бир күнү
Колум чечип карадым.
Ортонумдун сөөгү
Түшөбү деп санадым.
Ары-бери байкадым
Арзан көрдүм сыягын.
Тобокел деп кантейин

Чымырканып чыдадым.
Жулуп алып сөөктү
Зыркырады бу жаным.
Кайрат кылып, кантейин,
Карып жаным чыдадым.
Алгандан кийин сөөктү
Ооруду, жаман кыйнады.
Сыр алдырбай турам да
Жаным куруп барады.
Зайып, бала — барысы
Эси чыгып куурады.
«Айланайын ата» — деп
Балаларым ыйлады.
Көрдүм далай азапты
Акыр кудай жалгады.
Дал колумдан аккан кан
Токтобостой көп акты.
Ыйман айтып ичимде
Окуп турдум аятты⁸.
Колу кургур басылды
Кой сойгондой кан агып.
Карып жаным бечара
Эки көзүм тунарып
Сар курумшу күйдүрүп
Таңып койду колумду.
Ойлоп келсем кудая
Жанды курман кылады.
Беш бармагым төрт болду,
Көргөн азап көп болду.
Дарыласам даба жок

⁸ Аят – курандагы ыр саптары.

Мамындай кыйын иш болду.
Кайсы экенин билбеймин:
Көк кымыран кайнатып,
Ардап кылып ичемин.
Алып турам күнүгө
Өткөн күндүн эсебин.
Андан кийин аз күндө
Орозо келди жакындап.
Молдо Кылыч бечара
Бир кудайга жалынды
Баштагыдан асырак
Балакеттен арылды.
Көрдүм кудай кааласа
Жаздан бери бирдалай
Кыйын азап көп көрдүм,
Санап жатып канчалык
Далай күндү өткөрдүм,
Айыкпастан мен өлсөм
Ага, тууган, жар-жоро,
Артыкча болор арманым.
Андай ишти карыпка
Көрсөтбөсүн кудайым.
Тобокелге сыйынып
Абал мурун эт жедим.
Жакпай калар бекен деп
Коркунучка түшкөмүн.
Терсик⁹ алып кетер деп
Болбос кепти эстедим.
Айгарыма келгемин
Көк кымыран кайнатып
Андан кийин ичбедим.

⁹ Терсик – терс жакка деген мааниде.

Миң шүгүрлүк кудайга
Ырамазан¹⁰ ичинде
Ырахатка жеткемин.
Шондон кийин жылыштап
Жакшы болуп кеткемин.
Жана айтам жана көп
Толуп жатат кептерим
Карап туруп бечара
Катын, балдар сүйүндү.
Коркуп жүргөн баягы
Кол жаралар күбүлдү.
Айыгарымдын белгиси
Анык көзгө көрүндү.
Чолок болсо мейли деп
Байкуш катын, балалар
Баары чогуу сүйүндү.
Ар жоруктун баарысы
Ушул жолдо билинди.
Көргөндөрдүн баарысы
Көрүп кайрат дем берген.
Эч бир адам көрбөсүн
Мындай күндү бендеден.
Молдо Кылыч бечара
Бу жарадан чочубас
Көп дубасы көл деген.
Кубат берер ушуга
Көңүлү жакын адамдар
Дуба берсин башыма.
Эстеп турсам акыры
Эл айткандар чын экен.
Көрбөгөндөр сыртымдан

¹⁰ Ырамазан – орозо айы.

Айтып жүрө бериптир.
Элден бата көп алып
Эрмек болуп жүргөнүм
Кыргыз тургай дунган да
Кубанганын көргөмүн.
Көп жакшынын ичинде
Далай сөздү тергемин.
Болжоп туруп сүйлөсөм
Болот калем эрмегим.
Тегеретип олтурсам
Тегирмендей күрмөдүм.
Кашкарлыктар каңылдап
Кубанганын көргөмүн.
Дактыр күнүм жетпесе
Кайдан жүрүп өлөмүн.
Арбактарга сыйынып
Кудай билет, ким билет
Ушул сөзүм баары чын
Жеткиреби себебин
Не кылса да тагдырды
Бир кудайдан көрөмүн.
Карып жаным шүкүр кыл
Азап көрдүм, жүдөдүм.
Зарлаганым жандырып
Зайып, балам шаттанды.
Унутпаймын өлгөнчө
Бул өңдөнгөн азапты.
Ийбарат болсо азыр ма
Кийинкиге сөз калды.
Жатуучу элем кудай деп
Кыңгыранып ойлонуп
Ойлоп келсем акыры
Унутпаймын мен карып.

Катынымды карасам
Эси чыгып элирип,
Кыздарымды карасам
Мени карап жалооруп,
Чөгөт кылып көңүлүн
Күндөн күнгө жоголуп...
Кайрат берип турамын:
«Айыгып калды колум» — деп.
Өзүлөрү чочуган
Көңүлдөрү ынанбай.
Кол жарасы жарылып,
Акыр кудай жалгады
Айта берсем кебим көп.
Бенде билбейт бергенди,
Унутпайлы көргөндү.
Колум күндөн күнгө айыкканда
Коркуп жүргөн балдарым
Сүйүнгөндөн ыйлады.
Шүкүр кылды кудайга
Жакшылыкка арнады.
Элүү күнчө суу ичип
Өзүм арык болгомун.
Тамак ичип, аш кылып
Дартым чыгып оңгомун.
Кой мууздап, тай союп
Балаларым бордодум.
Өзүмдөн да артыкча
Ошолорду ойлодум.
Көргөн күндү унутуп,
Тамам барын сыйладым.
Айланайын балдарым,
Намасыңдан калбагын.
Быйылкы көргөн кордукту

Унут кылып салбагын?!
Оюңардан түшүрбө
Кудуреттин барманын.
Акылыңды жеткирчи
Айланайын, балдарым!
Артын ойло ар иштин,
Ага-тууган, жарларым.
Айта берсем ушундай
Чыга берет сөздөрүм
Мына мындай иши бар
Молдо Кылыч жайдарым
Журтка келген сөзүмдү
Ырда десең ырдайын,
Сөзүм менен адамды
Кадырладым, сыйладым.
Катка түшүп асылып
Чыкты менин арбагым.
Качан болсо жаныма
Жолдош болсун арбагым.
Кудай үчүн дува бер
Дин мусулман тууганым.
Айыкканда балдарым,
Өлүп калсам кокустан
Кагаздарым көргөндө
Айланайын ата деп
Кетер беле дарманың.
Нуска болуп жүрбөйбү
Катка ыкрал¹¹ кылганым
Калайыкка билинип
Белги кылып салганым.
Өлсөм дагы кагазда

¹¹ Ыкрал – ыкпар. Моюн сунуу, багынычтуу болуу, макул болуу.

Өчбөй жүрөр арбагым.
Былтыркы өткөн жазында
Колум көрдү жараны.
Быйыл тапты зайбыбыз
Эркек уул баланы.
Аты болду Тобокел
Кудайга шүкүр кылалы.
Дал сексен күн болгондо
Тындырды кудай санааны.
Молдо Кылыч, болду энди.
Акыр муну кой энди.
Кана айтып термеңди,
Катын бала бүлөңдү
Акыл айтып билдирдиң
Ажал, азап дегенди.
Кайыр кылсам кудайым
Колу ачык бендени.
Жолдош болсун ыйманы
Өлүм камын жегени.
«Оомийин!» деп коюңуз
Көптөн бата тилеңди?!

КЕРМЕ TOO

Ак кагазым алдымда,
Кара сыя каламым.
Капилеттен сөз келсе
Катка жаза саламын.
Кең Кочкордон аттанып
Жолочулап жүргөмүн
Көрбөгөнүм көргөндө
Аң таң болуп калгамын.
Уккан менен көргөнүм,
Баян кылып жазамын,
Аркыраган агын суу,
Арасынан жайнаган,
Алда канча салаасы,
Телегейи тең экен,
Артык жердин сарасы¹.
Мекен кылган эзелден,
Темир, Болот* баласы.
Айдап чыккан ал жерден
Кашка майыр² төрөсү
Аны ойлосом айыккыс
Жүрөктө чер жарасы.
Керме-Тоонун асылы
Бийик тоонун негизи
Аны аяктап жазармын
Келгенинде өз кези.
Адырлаган аюу төш
Алкымында керүүсү
Күдүрү көп кумдак саз,

¹ Сарасы – тазасы, мыктысы, тандамалы.

² Майыр – аскердик наам – майор.

* Темир, Болот Молдо Кылычтын түп аталары.

Бары чөптүн уруусу.
Айтканымды агалар,
Азыноолок угуңар.
Ай асмандын боорунда
Керме тоодой кайда бар:
Агып жаткан арада
Алда канча дайралар,
Кечелбастан киргенде
Адам заат сандалар.
Туш тушунан куюлган
Туйлап аккан булактар.
Тунуктугу күмүштөй
Ичсе көңүл кубантар,
Кымыз ичкен немедей
Кыялыңды жубантар.
Канча ичсе даам этип
Кайта-кайта тилетер.
Жүгүргөн аң, учкан куш
Керме-Тоодо күн өтөр.
Кызыктыгы башкача
Күйүттүүнү күйдүрөр,
Нечен түрлүү макулук,
Көрбөгөнүн билдирер.
Телегейи тең болгон
Адам көрсө кубанар,
Аскар бийик зоосунан
Канаттуулар куланар,
Жан-жаныбар жаралган
Төрт аяктуу айбандар,
Курт-кумурска, бөй-чаян,
Канча урук жыландар.
Өнүп-өсүп мекендейт,
Жалпы өсүмдүк жаныбар.

Жан көрбөгөн өмүрү
Жайнап жаткан аңы бар.
Абалтадан барысы
Керме тоону жамынар,
Жандар болсо көрбөгөн
Айың кылып сагынар.
Өмүрүндө жүрбөгөн
Көргөн кезде таң калар.
Тоосу асман мелжиген
Төбөсүндө мөңгүлөр,
Бөлөк-бөлөк бөлүнгөн,
Санат жетпес жылгалар,
Уккан адам оозун
Көрбөдүм деп карманар.
Катар-катар керме тоо
Бир бирине жалганар
Керме тоону жай кылып,
Өткөн далай эл журттар
Кырылышкан талашып
Кыргыз, казак, калмактар,
Жана башка көп урук
Мен билбеген калыктар.
Опсуз калың балыктар.
Ортосунда Ысык-Көл
Күн жүрүшү³ Анжыян
Шымалында⁴ ойроттор.
Күн чыгышы кадимден
Алты шаар нойгуттар.
Иле жагын ээлеген
Илгертеден казактар.

³ Күн жүрүш – түштүк.

⁴ Шымал – түндүк.

Катар жатып жердеген
Качантадан калмактар.
Күн батышы чоюлуп
Түркүстанга такалар.
Эки ортосу керме тоо
Элде көп го таңданар.
Эси кетип сонун деп,
Адам уулу сандалар.
Айта берсем кызыгын
Ай аламга угулар.
Көрсө жарпы жазылат
Көкүрөктө муңу бар.
Аркар, кулжа миңдеген,
Жайнап жаткан бугулар,
Эчки, теке, эликтер
Ирегени сагалар.
Кумдак жерде куюлган
Чандап жаткан куландар
Куушан болсо жеткирбейт,
Нече үйөз дубандар.
Жейрени желген адырда,
Жер жайнаган бөкөндөр
Тоо талашып топтогон,
Кыңшылаган чөөлөр.
Аюу, түлкү, кашкулак,
Мадыл, илбирс, бөрүлөр.
Суусары ташта ойноктоп,
Сүлөөсүнү кубулар.
Бачайыдай кулпунган
Көргөн көзү жумулар.
Кыз сыяктуу керилген
Кызыл чаар түрү бар.
Кулак угуп көрбөгөн

Керме-Тоодо туулар.
Аты бар да өзү жок
Адам билбес сонундар,
Айтып берсем билгеним
Ай ааламга дүңү бар.
Адамзатча сайраган
Канаттуунун үнү бар.
Акылыңды талыткан
Ар ким укса жумулар
Доңуз жүрөт түйрүйүп,
Жыланы жатат ийрилип,
Бакалары балчайып,
Таш бакасы олчоюп,
Курту жүрөт тыбырап,
Кумурскасы кыбырап,
Каракунас какайып,
Суу бүркүтү акыйып,
Куулары учкан куркулдап,
Кумпай көктө зыпылдап,
Сермегенин жибербей
Ылаачын куш шыпылдап...
Ак туйгундун бычыны
Ак шумкары башкача
Канаттуунун учкулу
Кечке жүрөт чабыттап.
Көбүнесе кеч курун
Безеленип сайраган
Кубулжутуп булбулу.
Канаттуунун чечени,
Үнү кооз үлгүлүү
Акындыкка жан жетпейт
Ай ааламга белгилүү.
Чындап таңшып сайраса

Эригенден жан дили
Чыкпай калбас ар кимден
Көкүрөктө зар-муңу.
Айбандын оойт көңүлү
Зымырылган турумтай,
Чүйлүү менен кыргыйы,
Зыпылдаган жагалмай,
Адамзаат биз түгүл
Абалаган торгою,
Кекилик, чил көптүгү.
Өрдөк, Чүрөк, бостеги
Башка коёр жастыгы.
Мамыгынан жасаган
Күйкө, шумкар атанган
Тумшугу болот курчтугу.
Тоо башында уларды
Илип алган смандан
Кара кашка тынары.
Карчыгасы капкайдан
Алмайынча тынабы.
Канаттууну карасаң
Эң жаманы кулаалы,
Коё берет алганын.
Жүрөгү жок урганы.
Алда канча суу кушу
Суу талаша салат бейм
Бары жапырт уясын.
Канаттуунун барлыгын
Айта берсе көп уруу.
Адам көрсө чочунат
Алачыктай кажырын.
Үч бүркүткө барабар
Аккажырдын ар бири.

Асман менен айланган
Аңдыганы тарп экен.
Алды каткан таз кара
Балта жутар көк жору.
Эрдиги артык бүркүттүн
Канаттуунун берени.
Эңип учат асманга
Мен менсиген бөрүнү.
Далдал кылат каманды
Бүркүттөрдүн кырааны.
Тырмактары болоттой
Тулку бою туруму.
Илип учат текени,
Асмандатып кээ күнү
Аркар түгүл кулжаны
Алып учат илгери.
Жаралганда артыкча
Анын кылган эрдиги.
Бурчатпаган⁵ бугуну
Бүркүттөрдүн алгыры.
Айта берсе алтымыш
Бүткүл бүркүт урааны.
Кыраан бүркүт — сулуу кыз,
Болсо күлүк-бурагы,
Болот деген эзелден
Эр жигиттин чырагы,
Абалтадан муну айткан
Казак, кыргыз уругу,
Короолусу короздой,
Короздору көнөктөй,
Балтырканы билектей,

⁵ Бурчатпаган – алыска узатпаган, буямасын келтирбеген.

Маралдары маңкайып,
Мала кашка инектей⁶,
Керме тоону жердеген
Калган эмес өнүкпөй.
Музоолору букачар⁷
Жүк көтөргөн көлүктөй.
Чалкасынан жаткандар
Уйку сыйлап өлүктөй.
Кара кашка кедейлер
Жан сактаган мал күтпөй.
Желе тартып каркыра
Чубай учкан чуркурап,
Катарланган туруна
Асман менен зыркырап,
Ак шуңкарды көргөндө
Быт-чыт болгон дыркырап.
Тепкенинде асмандан
Дал-дал болуп быркырайт.
Атып чыгып шуулдап,
Чакмак уруп көкөлөп,
Аткан октой дуулдап,
Зуулдаса учканда
Коргологон коңулдап.
Тоодак куштун жөөсү,
Боз кушунун дөөсү
Канча учса кемибейт
Канатынын күүсү
Токту этине теңкелет
Бирме бирге бир өзү.
Тоодагыңдын өзгөчө

⁶ Инектей – Тубар уйдай.

⁷ Букачар – эркек торпок.

Шумкар экен жоосу.
Бирди алса канаат
Карчыганын мүнөзү
Миң да болсо кыйратат
Ак шумкардын кээси.
Айдап келет алыстан
Тапкөй⁸ болсо ээси.
Айлы жакын калганда
Калтырбастан терисин
Тээп жүрүп түшүрөт
Көктө жүрүп барысын.
Керме тоону көрсөңүз
Токой экен толгон чер.
Ою-тоосу дебестен
Жер жемиши төгүлөр.
Обологон асманда
Канча калың жыгачтар:
Кайың, моюл, чынары,
Алма, чие, анары,
Жийде менен өрүгү
Жер жүзүнө жеткирбейт
Керме тоонун көрүмү.
Жапырагы жалтырайт
Теңселгенде тереги.
Жер бетине сыйбаган
Жемишинин кенени.
Созолонуп сайраган
Булбул куштун тунугу.
Сайраганда таңшыган
Сары барпы жоругу,
Жаза берсем бир китеп

⁸ Тапкөй – тажрыйбалуу саяпкер.

Керме тоонун боруму,
Айта берсем түгөнбөйт
Арта берет тарыгы.
Актап алса гүл азык
Аштыгынан тарууну.
Бадам, мисте, жаңгагы
Май катары ар бири.
Ай ааламга ашкере
Жемишинин ар багы.
Жер жүзүнө жеткирбейт
Жалпы көндин салмагы.
Арасына салынган
Алда канча чарбагы.
Жибек менен кебези
Жыялбастан чарчаган
Нечен түрлүү мебесин⁹.
Карагайы, талы бар
Калайыкты тойдурган
Ширин шекер, балы бар.
Байчечекей байраган
Баа жетпес дарылар.
Уу коргошун, мамыры,
Шыраалжыны дагы бар.
Артык дары ак кодол
Айта берсем бары бар.
Жалпы жандар, өсүмдүк
Издегениң табылар.
Тоосу менен оюнда
Толуп жаткан кени бар.
Төрт түлүгүн төлдөткөн
Жыргап жаткан эли бар.

⁹ Мебе – мөмө.

Жыты жыпар атырдай
Буруксуган гүлү бар.
Абалтадан жердеген
Ата менен бабалар
Асмандаган чокусу
Алда канча тоолор.
Адам түгүл куш өтпөс
Аска, бийик зоолор.
Араласа арасы
Чалкып жаткан далаалар¹⁰.
Ортосунан шаркырап
Оргуп чыккан суулар,
Кечип аны өтө алгыс
Бир-биринен эликтер
Керме тоону көрсөңүз
Алда канча өзөндөр
Айтып берген карыя
Ак сакалдуу көсөмдөр,
Ат-Башы, Нарын, Жумгал, Чүй,
Арасында кең Кочкор,
Көрсө көңүл тойдурган
Көрөсөндүү Ысык-Көл,
Кимди болсо телмирткен
Телегейи тегиз жер.
Жутап малы өлбөгөн
Жайы-кышы семиз жер.
Канаттуу куш канча аң
Санат жетпес көп жандар
Ысык-Көлдө дуулаган
Кары менен уландар.
Айланасы аскар тоо

¹⁰ Далаа – талаа.

Чеп салгандай дувалдар.
Кетмен-Төбө сол жагы,
Бержагында Суусамыр,
Аягында кең Талас
Келбетине таң калар.
Күн батышка жөнөгөн,
Агып жаткан дайра бар,
Эзелтеден атанган
Олуята калаа бар.
Камышы бар, чийи бар.
Калың кара токойлор
Жердеп турган эр Манас,
Казак, кыргыз, ногойлор.
Бетеге, шыбак буралган
Бөөт-бөөт сазы бар,
Бөлөк жерден бөтөнчө
Берекелүү чарбалар.
Кетмен-Төбө, кең Талас
Чүйгө тете баасы бар.
Айтылгандын өзгөчө
Ала тоодон чеги бар.
Баарысынын бабасы
Улуу тоо деген теги бар.
Айта берсем чарчабай
Адам угар кеби бар.
Улуу тоону жазарга
Агайындар эби бар.
Көйкап тоосу болбосо
Улуу-Тоого теңелер
Ай ааламда кими бар?
Абалтадан атактуу
Арбагы чоң дүңү бар
Жалпы жандар жан сактайт

Жаралганда сонундар.
Жан аралап көрбөгөн
Жаткан далай орундар.
Улуу тоодон күн элткен¹¹
Айтылгандын бары бар.
Жемишин жесе өлбөгөн
Качантадан элеттер.
Мал бакпастан аң менен
Далай жандын күнү өтөр.
Коёнунун чоңдугу
Кой эчкини жаңылтар.
Кубулжуп кушу сайраса
Уйку басып талытар.
Бугусу бар букадай
Кара жанын каркытаар
Үңкүрдө үкү талпынган.
Үстүндө сайрайт күкүктөр
Шабырда күрүч шоодурап,
Шагы ийилген жемиштер.
Шалбаада сайрайт бытбылдык
Көрө албаган көргүчтөр
Чабагы сууда ыргыштайт
Алабуга каңылтыр.
Токоюн короз оттогон.
Көрсө көңүл семиртер
Мүнүшкөрү куш салган.
Кызыктырып теминтер
Жейрени желип токтобой
Жете албаган күлүктөр.
Учу асман тиреген
Адам ашпас бийиктер.

¹¹ Элткен – тийген. Күн тийген деген мааниде.

Узкайың тоодо бүрдөгөн
Учу асманда жыгачтар
Үнүн укса сүрдөгөн.
Кара чаар жолборстор
Кадимкидей аралаш
Аюу, каман, илбирстер,
Кундузу бар кулпунган
Кургак жерге жүрбөстөр.
Карагайды жамынган
Карала жүн кара кур,
Улары зоода үндөгөн,
Укса көңүл сабылтар.
Үнү муңдуу созулган,
Оюңузду чабылтар
Бөксөдө бөрү кубактап¹²
Жел куюндай чабыттар.
Бөктөрдө түлкү булактап,
Жыра жерди чабыттар.
Асман көктө шаңшыган
Атактуу чөл бүркүттөр
Сурайылдай¹³ койкойгон,
Суксур кушу ойноктойт.
Суудай агып жукпаган
Тартары көп сойлоктоп.
Кулун болуп чыңырган
Айры куйрук андан көп.
Бүткүн бою найзадан
Кирпи чечен жөргөлөп,
Канаттуунун учкулу

¹² Кубактап – бозомуктап, бозомук тартып.

¹³ Сурайылдай – бул жерде сулуу, назик, зор, кооз деген мааниде.

Кара боор, чулдурук
Карлыгач менен бир тууган.
Чабелекей чулдурап,
Мен билбеген миңдеген
Жан жаныбар мындан көп.
Улуу тоодон тараган
Башка жерин көрөлүк:
Наркы чети Сары-Кол
Алай тоого жанаша
Берекелүү Фергана
Бери жагын карасаң
Алда канча ала тоо.
Иле жагын талашкан
Күн чыгышы Үрүмчү.
Көралбадым, угушум,
Гүлдөп жатат деп уктум
Жалпы бары таранчы.
Көнүз, Текес, Чоң жылдыз
Казак менен калмакка
Качантадан караштуу.
Казак менен калмактын
Мал киндиги өрүшү
Өсө келген дүркүрөп,
Төрт түлүктүү малы ушу.
Жатпайт дешет аң уулап,
Жашы менен карысы
Аралаша жердеген
Казак, калмак баласы.
Бадал, токой чытырман
Иле бою, тоосу.
Илбээсини сандаган
Ителгинин коозу.
Итти тепсе сулаган

Чыга түшкөн мээси.
Салбырындайт¹⁴ сан казак
Марал менен бугусун.
Аягында ай талаа
Жаткан жердин сарасы.
Адырлаган чыбырын
Санат жетпейт санасаң.
Көрө албадым көз менен
Алты шаар суусун.
Ажылардын айтышы
Чоң дейт Сырдын дайрасы.
Арада жатат узабай
Иле менен Чуусу.
Жээк бойлой маңдайлаш
Калың токой барысы
Сөксөөлү чөлүндө
Кара сууда камышы,
Санаты жок сан булак.
Капчыгайы, жылгасы.
Көз жетпеген чыбыры¹⁵
Кокту колот куушу.
Жылдыздаган шабыры¹⁶
Жыбыт менен коосу.
Башатында эсеп жок
Майда быткыл арасы.
Улуу тоонун башында
Музарт деген чоң ашуу.
Улуу тоонун башында
Булут менен борошо

¹⁴ Салбырын – көп адам атайын камданып, алыс жерге аң уулого чыгуу.

¹⁵ Чыбыры - адыр-дөңү, адыр-күдүрү.

¹⁶ Шабыры – камыштуу жери деген мааниде.

Төбөсүнө жетпеген
Шамалынын дуусу.
Төрөгелди барыптыр.
Карылардын кеби ушу.
Эмкилерден көргөн жок
Анын барын бир киши.
Көөрүк баскан эмедей
Жарык муздун күүсү.
Асман мелжийт төрүндө
Аска зоонун мөңгүсү.
Алыс дебей ал жерди
Байыркынын жүрүшү.
Жылкы тийип алчу экен
Казак менен кыргызы.
Илгеркини сүйлөгөн
Карылардын кээси.
Улуу тоонун башкадан
Чоңдугунун белгиси —
Булуттан озуп асманда
Көк тиреген эң учу,
Бийиктиги жаанда¹⁷
Же биринчи, экинчи.
Жер байлыгы жана да
Бүткөн бою-турушу.
Издегендин баары бар
Телегейи тегизи.
Илгертеден жетпеген,
Улуу тоого жер жүзү.
Алмас, темир, таш көмүр
Алтын менен күмүшү.
Алда канча асыл таш,

¹⁷ Жаан – бүткүл жер жүзү, ай-аалам.

Адам жетпес баасы,
Жер алдына батпаган,
Коргошуну, жез, миси
Толуп жатат күкүртү,
Тузу менен колосу.
Болсо керек дагы да
Биз билбеген жанасы.
Аты бар да, өзү жок.
Асылдардын уруусу.
Байчечекей жайнаган
Ою менен тоосу.
Кызгылдагы баарыдан
Бар өсүмдүк сулуусу.
Кыз-келиндер кылактап,
Кыздай болуп теңселген.
Кыргоолдой булгактап,
Кыз сыяктуу суйсалган.
Түр салгандай манаттап
Тоту куштай кийинген.
Жаза албайсың сыпаттап
Жадырашып ыргалган
Жайкалганда кубулуп
Туш кийиздей түрлөнгөн
Бачайылап, макмалдап
Килем көчөт ойгондой
Көргөн адам эрмектеп,
Талыгандай козголбой.
Эзилишип этпеттеп,
Ар ким дилин бергендей.
Чырмаган чий сыпаты
Көргөн киши талгандай,
Барбы, жокпу билбеймин
Тири түгүл өлгөндөр

Келип карап тургандай.
Көңүлүмө орногон
Бекем болуп бир кудай
Көтөрөмүн кол жайып
Ыйманымды бер кудай.
Эрмек кылып сайраган
Молдо Кылыч кургур ай.
Жазып өттүм далай сөз
Жанга пайда бергендей.
Жугумталы кымындай.
Жугар болсо айтканым
Чымын-чиркей тилиндей,
Бата сурайм барыңдан
Ыйманымды мен тилей.
Керме тоону аяктап
Акырына келатам.
Кезегинен калтырбай
Азыноолок кеп айтам.
Айтарымдан алыстап,
Адашкансып баратам.
Тегеренген кызыл тил
Ден соолукка жараша.
Талыбаган көмөкөй,
Тажабаган дабышым,
Кудурети күч алланын
Ажайып зор тамаша
Керме тоодо бар экен
Алда нече арашан.
Суусу ысык кайнаган,
Колуң салып карасаң,
Жалындаган оту жок,
Кайнаткан деп санасаң,
Жагып жаткан отун жок

Асты жагын оодарсаң
От чыккан жер болот деп
Угар элем ар качан.
«Укмуш эмес, ырас» — дейт
Жаштан чыккан молдосу.
Жаңы усул¹⁸ окуган
Арасынан күбөсү.
Нышааны¹⁹ дейт дозокутун
Эшен, шайык, кожосу.
Арашанга насилдеш
Болобу деп болжосом
Боломбу деп күнөкөр
Анык сырын билбесем,
Айта албадым кандайын
Акылым чак болгон соң.
Бир кезекте чечермин
Билим тапсам мындан соң»
Жер титирейт солкулдап
Кыямат жуук келген соң.
Титирейт деп ойлоймун
Жерге күнөө толгон соң.
Жазып калсам кокустан
Жаратканым колдосун.
Эл чуркурайт жалбарып
Ай менен күн өлгөн соң,
Акыр заман белгиси —
Аламаттар жүргөн соң.
Ыйман тиле агайын,
Баарың, мендей, мен десең?!
Өлөр чакта ар кимдин

¹⁸ Усул – ыкма, тартип, метод.

¹⁹ Нышаан – тамга, эн, белги, так.

Ыйман болсун жолдошу.
Агайындар, курдашым,
Кадыр көңүл калбаган
Замандашым, сырдашым,
Жагар болсо жазганым
Өлүп кетсем ырдасын
Өткөнбү деп калээти²⁰
Акын болсо ылгасын,
Калет калган бар чыгар
Айыбы жок жөндөсүн.
Ыйманымды тилеймин
Дагы жазам далай сөз
Дуба кылчы мен десең.
Насип болсо — өлбөсөм.
Азырынча токтодум
Сөзүм бүтүп калган соң.
Дагы далай жазышар
Дастан кылып менден соң.
Коргон экен өлгөндүн
Артындагы белгиси.
Абалтадан адамдын
Үрпү-адат үлгүсү.
Барлык менин жазганым
Башым көргө кирген соң
Кыямат күн келгенче
Тура турган күмбөзүм.
Кокус тилим күрмөлсө
Айтып кеткен керээзим —
Кереги жок чалдыбар
Коргон менен күмбөзүң.
Тамам.

²⁰ Насилдеш – урукташ, тектеш.

ЖИНДИ СУУ

Болот калем болжоосуз
Тантык эмес тили так.
Чие бербейт орунсуз
Бекеринен тантырап,
Кажыбаймын мен өзүм
Кызыл тилим сүйлөп бак.
Тиричилигиң ганимат¹
Агайындар — жамаат²,
Ажал жетип, күн бүтсө,
Алдыбызда топурак.
Жутпай койбойт баарысын,
Өлүм деген аткан ок.
Ажал жокко — өлүм жок:
Тоодон кулап, суудан ак,
Эч бир зыян келтирбейт,
Атып жаткан замбирек.
Кээ кишиге кезигет
Насип кылса тоодай бак.
Оюнда жок, түштө жок,
Оролуп келет алтын так.
Оодарылган дүнүйө
Орнобогон түбөлүк,
Тилегине жетпестен
Өткөндөр көп зар ыйлап.
Өлүп кеткен арманда
Ай ааламда далай ак.
Ажал жетип куланып,
Агып өлгөн андан көп.

¹ Ганимат – Канимет. Ыразы болуу, топук кылуу деген мааниде.

² Жамаат – эл, журт, көпчүлүк, үй-бүлө, бала-бакча, жаат.

Көргөнүмдү, билгеним
Жаза салдым ар убак.
Абалтадан жайлуу суу.
Сарбагыштын Көк-Ойрок
Көчөт экен жабыла
Күз башынан ылдыйлап,
Жолоочулап Кочкордон
Чубуруп келип күңгөйлөп,
Агып кете жаздадым.
Жинди-Суудан сермелеп
Айтып өтөм алымча,
Айып кылба, сал кулак.
Аз да болсо укканга
Дастан болор бир сабак.
Далай тоонун бийиги
Жинди-Суунун тоосу,
Алда канча кийиги,
Асмандаган зоосу.
Атырылган аңы көп,
Айбанаттын коозу.
Атчан кууса жеткирбейт
Ар кийиктин боозу.
Адамзатка карматпайт,
Аркар жаңы тууса.
Жетпес анын артынан
Колго түшпөйт козусу
Кош ат менен кууса,
Алды-артын бууса.
Ар жандарга ар амал,
Насип болгон тубаса.
Айтар кебим Жинди суу
Олтургандар унаса.
Алда кандай себептен

Акыл менен болжосом,
Зилзалайы³ сел менен
Болсо керек ылгасам,
Атып чыккан жарылып,
Башкы төрүн карасаң.
Агыны шар, тик жылга,
Аягында коосу,
Эки жагы тең кашат,
Кысык экен куушу.
Чакырымча чоюулган,
Тоо, таш, шагыл турушу.
Агып жатат чаңырып,
Жиндиленген суусу.
Кечер болсо жутам деп,
Оп тарткандай оозу.
Киргенинде буркурайт,
Тумандаган буусу.
Зилзаладай дүркүрөйт
Күрпүлдөгөн күүсү.
Күндүк жерге угулат.
Күркүрөгөн дуусу.
Кечкенинде ар качан
Арылбаган чуусу.
Аягында кылдоосу⁴.
Арча аралаш карагай,
Агындыдан калгандай
Азыноолак чулдусу⁵,
Доңуз сырты, бетеге,
Чөбүндө жок күлдүүсү.

³ Зилзалайы – зилзала. Жер титирөө, жер козголуу.

⁴ Кылдоо – тоскучу. Текстте арча аралаш карагайлардын токтоп калганын айтат.

⁵ Чулду - Майда-барат калдыктар. Текстте агындынын калдыктары деген мааниде.

Алкымында түптүгөл
Өсүмдүктүн түрлүүсү,
Оң жагынан тирелген
Саз аралаш кара суу.
Сол жагынан сүйөгөн
Кичинекей бел ашуу.
Күзгө маал болгондо
Төр талашкан конушу.
Эптүү экен жаярга
Эки жаккы өрүшү.
Элдин көзүн телмирткен
Жинди-Суунун өлкөсү.
Кар жааганда учпаган,
Бодо малы, жылкысы.
Башка жерге күн жааса
Элинин жок уйкусу.
Элге, журтка артыкча
Отуну мол олжосу.
Туура кечип өтпөгөн
Жылдыздаган көп сазы.
Желеленген карагай
Жээк бойлой көк түзү.
Үркүп чыккан эмедей
Карагайлуу коктусу.
Башка жерден кемлиги —
Көк-Ойроктун жок түзү.
Тескейинде керилген
Тектирленген торпусу.
Күн чыгыштан көрүнгөн
Көк-Ойроктун өз ичи.
Күн батыштан аркайган
Айтымбеттин чокусу.
Күңгөйүндө көп экен

Калың арча, коктусу.
Ар жылгасын жүз түтүн
Жайлап жатат өлчөсөм.
Маңдайында баткалыш⁶
Кара-Кумдун жылгасы.
Калың карга алдырбас
Мал жайыттын ордосу.
Жылгасынын оозунда,
Айтып бердн бир киши,
Абалтадан жердеген,
Калмакынын кыштоосу.
Этегинен башталат,
Капталдаган кыясы.
Калың арча, карагай
Каршы-терши салаасы.
Каптал жолдон өткөндө
Кашкелеңдин жаясы⁷.
Торпуланган каман төш,
Чалкак экен талаасы,
Кар жатпаган жайында
Кара кумдак тоо башы.
Арсак ташка аралаш
Кызыл кабык согондор,
Кылыч бияз дагы бар,
Капталынан карасам,
Жегиликтүү даамы бар,
Базар бияз курусун.
Көк-Ойрокко барбастан
Басып өттүм тымызын.

⁶ Баткалыш – токой, черден көрүнбөгөн мейкиндик, тоскоолдук.

⁷ Жая – Жылкынын учасынын кыртышуу келген майлуу жумшак эти. Текстте жантаймадагы урчук деген мааниде.

Итке берет деп уктум
Жуурат менен кымызын.
Өзүм аны көрбөдүм,
Анык экен мунусу.
Атаке эли сарбагыш
Жайлап аткан эл ушу,
Мал дөөлөткө жеткирген
Жери экен, ырасы,
Тоо башында кароолу —
Айтымбеттин дөбөсү.
Айтар эле Кочкордон
Жашы жеткен карысы.
Насили экен катаган,
Баатыр өткөн ал киши.
Айтымбеттин кимдигин,
Анык билет ар киши.
Анын кылган эрдиги
Артык экен угушум.
Баарын жазып берерге,
Мүлдө келбейт кыюусу.
Сырты жайык көк шибер
Сарбагыштын жайлоосу,
Жайлаганда чарбага
Жери бекен жалпыз жол
Артык экен пайдасы.
Жеке дөрөө⁸ ашуусу.
Кышта калат кар басып,
Күрткү аралаш көк музу.
Канаттуулар болбосо
Адамдын жок өткүсү.
Жинди суудан кыныккан

⁸ Дөрөө - тоо жолу, ашуу.

Кузгун менен бөрүсү.
Асман менен айланган
Аңдып жүрөт жорусу.
Карагайды жамынган
Калың экен доңузу.
Кийик көрсө аңдыган,
Чамынышкан илбирси.
Аюулары ар качан
Адамга көп кылмышы.
Ажалына даарыган
Коргоолдой коргошун.
Толуп жатат дагы да
Көк-Ойрокто илбээсин.
Угар болсо баяндайм
Жинди суунун турмушун.
Туш-тушунан аянбай
Куюп жаткан бары суу.
Балыктары көп экен
Кичинеси, ириси.
Жинди суудай кишини
Агызбаган баарысы.
Зыяны жок кымындай
Жумшак экен агышы.
Актым дегем кишинин
Угулбады дабышы.
Көк-Ойрокто жок экен,
Чийи менен камышы.
Мындан башка өсүмдүк
Жан-жаныбар жынысы.
Толук экен Кеминде
Издегениң табасың.
Оолугасың Жинди суу,
Жин ургандай желди суу.

Жиндиленген чагында
Кечкен кетпейт эсен соо,
Ысык болуп күн жааса
Кире турган белгиси,
Тоо жаңырып таш агып,
Күлдүрөгөн сүрдүү суу.
Чалмаланып, сурданып
Ылайланган кирдүү суу.
Тунук агып жыбылжып
Кирбегенде нурдай суу.
Эртең менен, түндө тынч,
Түш кыйшай аңги суу.
Кары жашка карабас
Тил албаган маңги суу.
Тоо жаңыртып киргенде
Кече албаган миң десе,
Кирбей калат жай агып
Бүркөк болсо бир эсе.
Төө өркөчтөп киргенде
Кишинин жок көргүсү.
Эрибеген эзелден
Эң башында мөңгүсү.
Заарканып карабай
Заматка жок тургусу,
Ак-караны тергебей
Адамга өч кандуу суу.
Көктөм менен күзүндө
Сопу болгон бир кези.
Жайдын күнү ысыкта,
Жиндиленет мүнөзү.
Агызарда текшербейт
Адамзаттын күнөсүн.
Качып кетет капкайда

Кашыңдагы жолдошуң.
Качпаганда не пайда?
Жинди сууну ылгасам
Эч ылажы кылалбайт.
Кудай медет бербесе
Таштан-ташка соккулап
Агызууда белгиси.
Алачыктай, төөдөй таш
Асты-үстү жандоосу
Арасында айланпа,
Кечүүсүнүн көлмөсү.
Жарча келген бийикче,
Эки жаккы көбөөсү⁹.
Илебине от жанып
Эч кимди жок койгусу.
Шарга кирип кеткен соң
Пайда кылбайт далбаса.
Агып өлө жаздадым
Ажалың жок болгон соң,
Мейман дебейт бир келген
Кантип ичим жылысын.
Уяты жок жинди суу,
Канга тойбос бөрүсүң.
Агызууда тилегиң
Кантип ишиң оңолсун.
Сел жүргөндөй тополоң,
Киргениңде буурасың.
Үйөр, көчкү, кыяндай
Борошолоп турасың.
Кайгы, капа, кандуу бет
Жалынсаң да болбойсуң.
Бөгүп жолун кезенип
Жолоочуну торгойсуң.

Жоо сыяктуу узанып,
Тил албаган долусуң,
Бай кечкенде айгырчан
Ажалынан коргойсуң,
Чабал атчан кечкенде,
Жалынса да койбойсуң.
Жарга уруп шар менен,
Шалактатып сомдойсуң.
Арык атчан кечпегин
Агып өлүп шордойсуң.
Агып кете жаздадым,
Жинди сууң оңбосун.
Алтын, күмүш-берсе да
Мындан кийин келбесмин.
Бир чакырым жогору
Кашат жандап өрдөсөң,
Кечүүсү бар алкымда
Жөө кечсең да өлбөссүң.
Жинди суудан кечериң
Андан кечсең убалың
Агып өлүп калбайсың.
Айтканымды ар дайым
Алкым жолго салгайсың.
Унутпагын ар кайсың.
Аягын кечсең аныгы —
Оозунду кармайсың.
Кирбегенде жинди суу,
Ширин-шекер балдайсың.
Кирбегенде жоп-жоош
Миниш берген малдайсың.
Жинди сууга бутум тоз.
Өрттөн калган күйүктөй
Өчпөгөн чок кордойсуң.

ЧҮЙ БАЯНЫ

Мен айтамын санатты,
Каралалап көп жаздым,
Канча түрлүү кагазды.
Ушу Токмок калааны,
Келип капыр үй кылды,
Жылгын башы далааны.
Каршы-терши көп салды,
Карагайга арааны.
Ойду-тоону курутту,
Орус деген журт экен
Кыйын экен жоругу:
Малай кылды кыргызды.
Тил билгендин баарысын,
Кеңселерге тургузду.
Күнөкерди күшкүштеп,
Набактыга киргизди.
Болуш коюп, бий шайлап,
Элге борум билгизди.
Жылгын башы талаанын,
Жылгындары көп экен.
Айыл конуп илгери,
Жылкы салчу жер экен.
Эми калаа орноду,
Баш-аягы базардын,
Ат чабымдай болжолу.
Тиккен багы-тереги,
Тиктеп турса адамдын,
Эсеби жетер болбоду.
Токмок шаары толуптур,

Ар уруктан көп келип,
Толгон базар болуптур.
Дунгананын¹ барысы,
Маңдайына чыгыптыр.
Кара коңур керүүнү
Калың шаар кылыптыр,
Абайласаң Токмоку,
Эки жерде орусу.
Какол² менен мужуктун³,
Барынын бир — болушу.
Кызыл суу менен Шамшыны
Эгин жайы кылганы.
Отор барган жылкыдай
Орустардын уйлары.
Өгүздөрү дөбөдөй,
Кудай бетин көргөзбө!
Каколдору төрөдөй.
Колго баккан малындай,
Чочколорун карачы!
Ээрчип жүрөт чубуруп,
Энесинин артынан,
Он экиден баласы.
Ушунетип орусуң,
Ит чочкону мал кылды.
Билбегени эмесби,
Буттарына⁴ табынды.
Токмоктун калың орусу,
Топтогон чочко-доңузу.

¹ Дунганын – дунгандардын деген мааниде.

² Какол – хохол. Чокчо чач, айдар көкүл. Текстте украин элин атаган хохол деген мааниде.

³ Мужук – Мужик, Дыйкан.

⁴ Буттарына – бутканасына – кудайдын сурөтүнө сыйына сыйына турган жерлерине деген мааниде.

Базарына карачы!
Бастырып жүрсө жол бербейт,
Арабасы — чанасы.
Дүкөнгө кирип карасаң,
Дүнүйеси, сонуну
Аңкайып карап турасың
Адамдын жетпейт санаасы.
Жакалудан чапан бар,
Жыйып койгон жүгүндөй,
Кездеме менен мата бар.
Булгары десең жыйылуу,
Дүнүйөлөр, сонундар
Дүкөндө турат үйүлүү.
Көрүп турсаң Токмокту,
Күнүгө базар бакылдап,
Уста дүкөн бир тарап,
Узанып жатат чакылдап.
Дубаналар, каландар⁵
«Омийин!» — деп кол жайып,
Көчөдө жүрөт чакылдап.
Дунганы жүрөт чакырып,
Чырпыктан челек асынып,
Төрт булуңдуу топусун,
Төбөсүнө кийишип,
Чекесин күнгө катырып,
Жүрөт экен эрикпей,
Өз тилинче чакырып.
Араласаң Токмокту,
Ак сарайлуу тамы бар,
Салтанаттуу жасанган,
Сарт, ногойдун байы бар.

⁵ Каландар – календер. Дүнүйөдөн кечкен адам, селсаяк, дербиш.

Саморчуга киргенде,
Ар чайнекте демдеген,
Топтоп турган чайы бар.
Дүнүйөсү дапдаяр,
Базар деген жаныбар.
Алып жесең дүкенде,
Өрүк, мейиз, канты бар.
Акча болсо аралап,
Ар сонундун баары бар.
Жесең чындап суусатат,
Ашпазында мантуу бар.
Дүкөндөрдү караса,
Болбой ичем дегенде,
Буркуратып мас кылар
Бозо менен арак бар.
Көлөкөлүү багы бар,
Көрүп жүрүп караса,
Жалгыз адам жаны жок,
Мундан башка сонундан —
Самагандын баары бар.
Кайсы бирин айтайын,
Карап турса дүкөндө,
Катар-катар жыйылуу,
Аркан менен кабы бар.
Мал базарын карасаң,
Наркы чекте болуптур
Кой базарга жыкылдап,
Кыргыз, казак толуптур.
Чыр-чатакты тыярга,
Алеп келип орустан,
Кереднемич⁶ коюптур.

⁶ Кереднемич – Кредитор. Акчаны же товарды бирөөгө карызга, кредитке берүүчү.

Күндө базар мал кирип.
Жылкы десең жорго бар.
Арзан баасы не керек,
Теңге болсо мал да бар.
Сыйыр деген жол бербейт,
Акча болсо колуңда,
Басып жүрүп барысын,
Алам десең кой дебейт.
Жылкы десең койдон көп,
Арзан айтып сураган,
Ар уруктан чогулган,
Алып сатар мындан көп.
Куйруктарын түйдүрүп,
Ат бүткөндү чубатар.
Асыл малдын баарысын,
Акча деген курусун,
Арзан баага суратар.
Канча жакшы аттарды,
Тандамалын аларсың,
Салып берсең колуна,
Жыйырма сом акчаны,
Базар барсаң мал арзан,
Теңгең болсо аларсың.
Сүйгөнүңдүн баарысын,
Аламын деп санасаң,
Баалуудан бачайы,
Байкап турсаң дүкөндө,
Бейкасамдар жыйылуу.
Намангендин көк чепкен,
Этек жеңин карасаң,
Машинеге салылуу.
Кундуз десең түлкү бар,
Кыйгач түрүп кьерге,

Кыргак калпак бөркү бар.
Кыз балага кымкаптан,
Ат жабдыгы дагы бар.
Бары белен турбайбы,
Базар деген жаныбар,
Кылыч, мылтык, барденке,
Эр жабдыгы дагы бар.
Бары белен турбайбы
Базар деген жаныбар.
Кең Чүй ата өзөнү,
Кенен болот турбайбы.
Калкы-журтун карасаң,
Калың элет экен го.
Кара таруу, буудайы,
Бурчак менен жүгөрү
Бул кылууга баарысы.
Жарды дебей, бай дебей,
Көп айдаган бедени.
Ар эгиндин уругу
Арбын экен жаныбар,
Кара курай, зыгыры,
Салып туруп зоотко,
Сыгып алар майы бар.
Кытай конок, күнжүтү,
Уруктары дагы бар.
Дунганада, оруста,
Адам жээр тамактан,
Ар уруктун баары бар.
Картөшкө менен шалгамы,
Араласаң жол бербес,
Алча менен алманы.
Арбын экен көбүнчө,
Бышыкчылык кезинде,

Өрүк менен шабдаалы.
Жийдеси бар, тыты бар,
Алмурут деп бир жемиш,
Жаңы чыкты ушулар.
Мисте менен бадамы,
Капта турат жыйылуу,
Топтоголок жаңгагы,
Дунганада бар экен,
Лапша деген бир жемиш,
Сабиз, пияз, түрүптөр —
Күрүч басып жесеңиз.
Калемпири, мурчу бар,
Ачуу болот түгөнгүр,
Ашка салса курчу бар.
Кызыл алма багында,
Барып көрсөң базарда.
Дүнүйөсү жанында.
Күз убакты болгондо,
Жер жемиштин баарысы,
Казан болуп толгондо.
Жүзүм менен анары,
Бышыкчылык маалында,
Булү⁷ жеңил кадагы⁸.
Коон менен дарбызы,
Арзанчылык кезинде,
Бир тыйынга жалгызы.
Ашкабагы, бадыраң,
Арбын экен баарысы.
Бир тыйынга экиден,
Алмалардын сарысы.

⁷ Булу – пулу, акчасы.

⁸ Кадагы – 409,5 граммга барабар болгон салмак өлчөмү.

Арабада коону,
Алты тыйын, беш тыйын,
Дарбызынын жоону.
Күзгө жакын болгондо,
Кыйын экен артыкча
Чүй элинин доору.
Талаадагы жемиши,
Карагаты, бүлдүркөн,
Данкуурай дейт бир жемиш,
Татканым жок, көрбөдүм,
Кожогаты, чийеси.
Жерге чыккан мөвөсү.
Көктөмдөгү жемиши,
Тизе бою текейи,
Мандалактын семизи.
Ышкын менен сарымсак,
Белден өтүп буралып,
Айдагандай тегизи.
Балтырканы билектей,
Балжууранын карасаң,
Жалбырагы этектей.
Козу кулак, кымыздык,
Коктудагы ычкырдык.
Бул катары жемиши
Жерде жатат тезектей.
Абайласаң, жигиттер,
Жер суусунун чүрөгү.
Ою менен тоосунда,
Калың арча, карагай,
Жыгачынын кенени.
Издеп жүрсө табылар,
Ар адамдын өзүнө
Буюм кылар кереги.

Ыргай менен табылгы,
Карап жүрсөң табасың,
Жады куурай, карандыс,
Жер чөбүнөн дарыны.
Катыраңкы, долоно,
Асамуса, саржыгач,
Кайың менен четинди,
Кашаа кылар короого.
Кең Чүй ата жарыктык
Дүнүйөсү төгөлүү.
Мал аралап жүрө алгыс,
Чыккан чөптүн өнүмү.
Жалбырагы манектей
Кара куурай, сүтүкөн,
Күзгө маал болгондо,
Күлкайыры желектей,
Камыш менен жекени,
Карап турса калыңы,
Эгип алган теректей.
Байчечекей ыраңы,
Уу коргошун, ак кодол,
Малга өтө залалы.
Боз караган, жылгыны,
Алтыгана, итмурун,
Коёнтонук, көкжантак,
Карап турса ой тоосу,
Катуу кара шилбини,
Чычыркана, сөгөтү,
Ак чечектей жыгачы,
Ар буюмга керектүү,
Сагыз куурай, чекенде,
Ак куурайы билектей.
Кендирлери буралып,

Келеп кылган жибектей.
Топчу куурай, камгагы,
Ак тикени, уйгагы,
Алабата, шыраалжын,
Кара бүргөн, төө куйрук,
Калың экен бу дагы.
Какым-кукум, төө таман,
Улар бияз, жер чайдан.
Дары кылар чөптөрүн,
Издеп табар ар кайдан.
Тегерек баш, сар куурай,
Чачыраткы, ак куурай,
Атын билбейм канчалык,
Ар бир түрлүү көп куурай.
Адырашман, ыкшары,
Аткулагы, чалканы,
Кызыл куурай, чогойно,
Коко тикен, чырмоогу,
Айдагандай чыкканы.
Тоода аюу балтыркан,
Топчу башы, жөргөмүш,
Сары шимүүр, көк шимүүр,
Шимип жаткан калдыркан.
Кызыл мыя, жалбызы,
Жылтырканы, шыбагы,
Чыккан чөбү кызыл от,
Чийи менен камышы.
Түлкү куурай, мийбеги,
Белге чыгат буралып,
Бетегеси, көдөөсү,
Ажырык чөп, шибери,
Каракыяк, буудайык
Айдап алган бедени.

Чытыр менен таргылы,
Көрсөк чирсе, жөрмөгү,
Көтү боштун көптүгү.
Айта берсе батпаган,
Адам атын таппаган,
Эчтеме жок тегеле,
Чүй ичине чыкбаган.
Тогуз төбө, теңге чөп,
Толуп жаткан андан көп,
Адам атын укпаган.
Жалбырагы дагы бар,
Доңуз сырты, улар от,
Түрлүү чөптүн баары бар.
Чекилдеги, чырышы.
Сасык тана, согону
Куу кылуучу куурайы,
Тоога чыккан бурчагы,
Мал жээрге кереги.
Кызгылдагы кызарып,
Кыздай болуп буралып,
Айта берсем Чүй бою,
Арбын болор эрмеги.
Көктөмүдө кубулган,
Канча түрдүү гүлдөрү.
Кызыл, жашыл, сарала,
Байчечекей түрлөрү.
Көбүргөнүн көрсөңүз,
Айдагандай ээси.
Жайлоосунда чемирчек,
Ак кокосу аштыктай,
Чыккан чөптүн дарысы.
Тоога чыккан кемпир чач,

Чекилдектей мүнөзү.
Меңдубана шуудурап,
Сууга чыккан жанузак,
Дары болор барысы.
Калың болор эрмени,
Карга тырмак, терсеги,
Арбын экен жашыл чөп,
Айтпасыга чара жок,
Нанга салар зирени.
Көкөмерен жуубасын,
Баары жандар билгени,
Мамыранын дарысын.
Байда кылды кудайым
Чүй ичинде барысын.
Жери кенен талааны
Тиккен багы мөвөсү
Терек, кара жыгачы,
Айдап алса эгини
Бышбай калат дебейсиң,
Жаздымы жок белени,
Күрүчүнүн күрмөгү,
Даны толук бурчактай,
Маш уругу ураны.
Кызыл конок, арпасы,
Жылаңач арпа кемчил бейм,
Магызымы, жармасы
Кыйын бышар тамеки
Ысык болот артыкча,
Чүй боюнун жакасы.
Көрсөң калың сулуну,
Арбын экен оруста,
Күнүгө багар уругу.
Айдап алып көкнарды,

Апийимин көп алды,
Капустасын бышырып,
Боё казып чыгарды.
Кең Чүй ата жаныбар,
Келиштирип сүйлөсөм,
Керектүүнүн баары бар.
Таш бышырган ташы бар,
Акиташтын уусу бар,
Кен орногон тоосу бар,
Керек десең жого бар.
Көктөмүндө көгөрөр
Көрөр болсоң жарандар,
Күзгө маал болгондо,
Берекеси көбөйөр.
Бышыкчылык кезинде,
Жер жемиштин баарысы,
Жер үстүнө чыкканда
Саратаны чакырып,
Сары тампыз учканда,
Зыркыраган сайгагы,
Чымын менен чиркейи,
Үйгө толуп жыкылдап,
Бөгөнөгү, бүргеси,
Мийзам болуп учканы.
Бетиңизге оролор,
Жөргөмүштүн желеси.
Кең Чүй ата жакасы,
Чардап жаткан бакасы.
Ийнелиги, көгөөнү,
Кенен экен өзгөчө,
Кылкылдаган өзөнү.
Кара сууда кундузу,
Тоосундагы аңдары,

Кызыл карсак, түлкүсү.
Арбын болот карышкыр,
Аюу, каман, илбирси.
Шүмөңдөгөн чөөлөрү,
Тай сүлөсүн, суусары,
Аска зоода секирсе,
Тайгылбаган куу баары,
Ач күсөнү, тейини,
Арбын болор бөкөнү.
Кашкулагы, мадылы,
Карап турса аңкыштап,
Суурунун арбыны.
Кең Чүй ата жаныбар,
Кенен экен өрөөнү.
Абайласак жеринде,
Ар жаныбар уругу.
Аска, зоодон алынган,
Суусунун тунугу.
Тандап атып алгыдай,
Талаасында элиги.
Бугу, марал мындан көп,
Жер жайнаган кийиги.
Пулу жүз сом мүйүзү,
Бугусунун башында.
Эчки, теке жайылар
Тайгаланбай ташына.
Аркар менен кулжасы,
Атып алса күзүндө,
Уйдукундай жамбашы.
Коёндору козудай,
Аңдасаңыз абайлап,
Коондору сокудай.
Байкап турса суусунда,

Балыктары манектей⁹.
Зааркантат көргөндө,
Сар жыланы билектей.
Карап турсаң түгөнгүр,
Кара курту көмүрдөй.
Курт, кумурска, чыгар бөй,
Көпчүлүгү эсепсиз,
Тилингени билинбей.
Сары жылан, чаяны,
Анча арбын болсо да,
Адамга жок зыяны.
Түктүү сары жүнү бар,
Музоо баштын ыраңы,
Кескелдирик дагы бар,
Узундугу бир карыш,
Бу да сонун жаныбар.
Ар жаныбар уругу,
Чүйдө болот турбайбы.
Айтканымдын баары чын,
Жалган кепти кылбайлы.
Молдо Кылыч бечара,
Көрбөгөнүн сурады.
Кудуретин куп билем,
Кең Чүй ата жаныбар,
Кең-кесири жер экен.
Абайласаң жеринде,
Ар жаныбар молу бар.
Ызгырылып сайраган,
Чегирткенин үнү бар.
Тикенектей сайылган,
Жер кирпичинин түгү бар.

⁹ Манектей – Манектей. Чоң, колго урунумдуу.

Кирпичечен өзү бар,
Шибегедей шиши бар,
Арс чычканын карасаң,
Иттикиндей тиши бар.
Карап турса капкара,
Коңуздары муштумдай,
Сар жыландын чоңдугу
Жаш баланы жуткандай.
Чегирткеси сакадай,
Көпөлөктүн чоңдугу
Көйнөгүнө салдырган,
Кадим алка жакадай.
Сөөлжаны, сүлүгү,
Жаачы, ала күлүгү,
Отко түшкөн парвана,
Ар жандардан бөлөгү,
Жаны курбан алалга,
Ташбакасы далбайып,
Көл бакасын карасаң
Жан аяктай жалпайып.
Суусундагы суу жылан
Сонун болот көрсөңүз,
Кара кылдай кыл жылан
Тиктеп турсаң, жигиттер,
Сонун эле жер экен,
Ушулардын баарысы,
Айтканымдай эп экен.
Канаттууда аяктуу,
Карап турсаң акыры,
Илбесини көп экен,
Каркырасы, тоодагы,
Көктөмөдө көрөсүң,
Чуркураган турнаны.

Каркылдаган каздары,
Өрдөк менен сонору,
Кара суу быкылдап,
Учуп-конуп жаткан.
Кызыл короз бозтеги,
Каракунас, бир казан
Сууну бойлой кечкени.
Ак чардагы, чулдугу,
Дарылдаган тартары,
Мойну кулач көк кытан,
Суудан балык алганы.
Калың болор ченемсиз
Кара карга уругу.
Тоосундагы улары,
Арбын болор кекилик,
Айры куйрук, кулалы,
Башы кызыл каракур,
Билем десең, жигиттер,
Бир түрлүү жан мына бул.
Чыргыттаган чили бар,
Көгүчкөндүн көптүгү,
Сары Чүйдүн ичинде
Бөдөнөнүн кени бар.
Белгилүү куш безбелдек,
Калың экен жеринде.
Кара сууда кашкалдак.
Көк каргасы, күкүгү,
Көрсөң көзү кыпкызыл,
Бабырганы, үкүнү,
Жазгы келген доору,
Канаттуунун үлкөнү,
Кара бүркүт, жоруну,
Ала карга, кузгуну,

Кызыл тумшук сагызган,
Кыжылдаган тукуму.
Тазкарасы, аксары,
Түн ичинде сайраган,
Алагүүсү, сүтагы,
Жорго тоодак, бактеги,
Ар бир урук жаныбар,
Илбесиндин көптүгү.
Канаттуунун кыраны
Толуп жатат тоосунда
Тунжур, кумпай, күйкөсү
Туйгун менен тынары.
Турумтайы, мыкыйы,
Ителгиде, ылачын,
Жагалмайы, кыргыйы,
Чүйлү менен кушу бар,
Кыябына келтирсе,
Кыран болор шумкары.
Аңыр менен кара каз,
Сазга конгон ызгычы,
Орок тумшук кажыры,
Издегенде табасың,
Ар жандардан баарыны.
Суу бойлогон суу бүркүт,
Тармалжындын ичинде,
Аты кара чакылдак.
Кулалыдай өрүгөн,
Базардагы канаттуу,
Басып жүргөн аяктуу,
Кызыл-жашыл кубулган,
Тоту куштун жүнү бар.
«Эчкиге сарт сатсам» — деп»
Бир чымчыктын үнү бар.

Амеркендин тоогу,
Ала чаар түгү бар.
Агалалуу көк кептер,
Көгүчкөндөй топтошуп,
Асманга учуп дүркүрөп,
Бакма өрдөк, казы бар.
Күрп деген бир башка,
Кара боор, кыл куйрук,
Далай куштун учулу.
Канча түрдүү чымчыктар,
Чүйдө калың тукуму.
Чабиекей, куркулдай,
Ыйык болот турбайбы,
Карлыгачы, боз торгой,
Аят айтып сайраган,
Куркулдайдын уясы,
Уяңдыгы абыдан,
Тепме чепкен биязы¹⁰.
Бакта булбул сайрашып,
Аңдасаңыз жаныбар,
Арген сандык авазы.
Чакчыгайы чакылдап,
Аладуңган, чыйпылдак,
Эчки маарак бакылдак,
Сай сагызган шакылдак,
Илип алат майкеттүү,
Куш кенжеси таканак,
Кең Чүй ата жаныбар,
Карача торгой, жарганат,
Боз таркылдак, королу,
Бурма моюн дагы бар.

¹⁰ Биязы – быязы. Төө жүнүнөн согулган таардан тигилген кийим.

Котурапей, таранчы,
Адам атын таппаган,
Канча-канча чымчыктар,
«Эжеке бээ саа» дегени,
Чымчык үнү угулар.
Ала борбаш, көкшалкы,
Арбын экен көбүнчө,
Кара чымчык, сарайгыр,
Кызыл куйрук, сары барпы.
Ала чыйырчык асылы,
Чегирткенин душманы.
Сопол кара сүйрөткү,
Суудан балык алганы.
Жылкы жаңдап жүрүүчү,
Көк жылкычы кучкачы,
Калың болот кара каш,
Эр сынардын жолдошу,
Кең Чүй ата жарыктык,
Чындап жакшы болгондо,
Чын куранда көктөмү,
Кыштын күнү жакасы,
Тизе бою кар болуп,
Кыйын болот суугу.
Зампарлаган туманы,
Үч ай-төрт ай кышы бар,
Кары кетип калган соң,
Алысындап чөп чыгар.
Көктөмөгө барабар,
Башкы жагын карасаң,
Кичи Кемин, Чоң Кемин,
Кең Кочкордун суусу,
Капчыгайдан кошулуп,
Төмөн карай киргени.

Эки Кемин талаасы,
Эр Шабдандын өрөнү.
Беркташ ата учугу,
Текеликтин сеңири.
Күлдү казак жердеген,
Күңгөй жакы жерине
Кара-Балта куйганы,
Аяк жаккы жери ушул.
Тескей жаккы тарабы
Тамам кыргыз урааны.
Билер болсоң мына ушул,
Токмок, Бишкек калааны.
Тамам.

КАНАТТУУ

Сүйлөп сөзүм чачайын
Сөз килитин ачайын
Кароолуна келтирип
Түз шыкалаап атайын.
Мен сүйлөймүн көргөндү
Сөз маанисин билгенди.
Жаным чындап жактырам
Жазбай аткан мергенди.
Ургачыдан иши бар
Өрмөк согуп кергенди.
Бул адамзаат бөндөгө
Кайсы жандар тең келди.
Алтын, күмүш иштеген,
Эрикпеген зергерди
Канаттуунун баарына
Берди тырмак чеңгелди.
Ит агытып, куш салган
Мүнүшкөрдүн адаты.
Кушка себеп учарга
Узун чалгын канаты.
Кыз баладай кыпыйтып
Кыргыйга такса жагоону,
Аппак болот кебездей
Ак шумкардын саңору.
Алып түшөр тоодакты
Алгыр куштун кырааны
Илбесинди куткарбас
Туйгун куштун чырагы.
Казды басар өрдөктөй
Кара кашка тынары.
Асман менен кайыган

Ылаачындын учкулу.
Бир тепкенде өлтүргөн
Кара кунас буттууну.
Сайса залал кыла албас
Көк кытандын тумшугу.
Айтар сөзгө ылайык
Ылаачындын алганы.
Тепсе жерден учурбас
Кезеп турган тырмагы.
Бүркүттөн күчү кем эмес
Кубаттуунун тулпары.
Бөпүлөсө келбеген
Далба менен үндөгөн.
Кара барчын бүркүттөр
Каршы алдына келбеген.
Коё берсе чукулдан
Колу менен ирмеген,
Айланайын жаныбар,
Теппейинче жүрбөгөн.
Алда таала кудурет
Ар түрлүү жан жаратты,
Айтып акыл жете албас
Асмандагы канаттуу.
Кара бүркүт, жорулар
Ташка чычар богу бар,
Ошончолук чоң туруп
Ылаачын кууса корунар.
Кудай талаа кудурет
Кубат берип койгон соң
Ар жандардын ичинде
Бул сыяктуу шору бар.
Чүйлү менен куштардын
Кыранын көр шумкардын

Алып келип салганда
Алып түшөр аксарды,
Мүнүшкөрүң жайылса
Бүркүт алар калтарды.
Адам көрөт эрмекти
Мүнүшкөргө жараша
Кыргый алат өрдөктү.
Өлүмтүктү көп издеп
Жору тартар эмгекти.
Куркулдаган кузгундар
Кара ташты жуткурлар.
Кайда болсо аңдыган
Карышкырга туткундар.
Кара жору, кажырлар,
Кайраты жок чабырлар,
Өлүмтүктү көп издеп
Уяты жок залымдар.
Башы такыр чоң жору
Мындай куштун чоңдору
Кийик алып жегидей
Кайда болсо жоруга
Кузгун жолдош болгону.
Карышкырдан жем аңдып,
Кайып келип конгону.
Кудай таала кудурет
Өзү ошондой кылганы.
Айры куйрук, кулаалы,
Тырмагы бар бу дагы.
Кайраты жок кубаары.
Канаттуудан айлансын,
Карга көрсө какылдап,
Шылдың кылар такымдап.
Алды артына карабай

Качып берет салпылдап.
Куруп калган кулалы
Карга, чымчык кууганда
Жана коркуп калганы
Момун сымак немедей
Бу байкуштун кыялы.
Кармай калып жебеген,
Кайраты жок урганы.
Кебетеси-кешпири
Куш макалдуу сыягы.
Ала карга, сагызган
Жоор жылкы көрүнсө
Чокуп канын агызган.
Асман айдан туйлатып
Аркасына жабышкан.
Кара карга каралар
Көпчүлүгүн карасаң
Чегирткеге барабар.
Кырк миңине карчыга
Жалгыз кирип аралар.
Кудай урган сагызган,
Коркпой туруп бачагар¹,
Жылкы менен алышкан.
Карчыганы кергенде
Кайраты жок калтырап,
Кара жерге жабышкан.
Айланып кетет түгөнгүр
Шакылдаган дабыштан.
Жандан ашкан сугалак
Кырчаңгыны кубалап,
Ону, беши жабышып,

¹ Бачагар – оңбогур, кудайдын каары, жүзү кара.

Жаман кылар жаралап.
Карчыганы көргөндө
Кара кылып токойго
Качып кирер сабалап.
Ителгиден корунган,
Бокту көрсө чокуган
Ала карга, сагызган
Напси жаман сорунган.
Түйшүгү көп жаныбар,
Түндө жүргөн бабырган.
Жаман үкү жапалак
Күндүз көзү көрө албай
Түн киргенче зарылган.
Ар жандарга ырыскы
Бет алдынан табылган.
Жан жараттың минетип,
Каз, өрдөктүн баарысын
Кара сууга түнөтүп,
Тирүү жанды койгон жок
Ырыскысын түгөтүп.
Баёлугу үкүнүн
Кара жүнүн түлөтүп,
Кудуретин көрдүңбү
Ушуларды акыры
Ысык менен суукка
Койгону жок жүдөтүп.
Колдо жүргөн кууларды,
Тоо башында уларды
Алал кылды буларды.
Алда таала бендеге
Каракашка кекилик,
Канаттуулар чубары
Өрдөк менен чүрөктүн

Көлдүн үстү турагы.
Ылачын тийсе үркүтүп,
Сууга башын чүмкүтүп,
Бир биринен ар жанды
Ушунчалык коркутуп.
Койдой болгон тоодакты
Кол башындай боз кушка
Алкымынан карматып,
Каркыра, каз, куулардын
Канчаларын чуулатты.
Кара чымчык, боз торгой
Кыргый куштун берени
Азык кылып кууратты.
Чакылдаган чакчыгай
Чалып өтөт турумтай.
Бир бирине зордугун
Билиндирди бир кудай.
Абадагы боз торгой
Турумтайга жолобой,
Айры куйрук, кулаалы
Ык билбеген кологой,
Илегилек калдагай,
Кара кунас тарбагай,
Балта жутар көк жору
Журт аңдыган урганай,
Кызыл кыргый, ылачын
Канатыңдан айланай!
Туюндурбай кармаган,
Туйгун куштун арбагы ай!
Кара барчын, чоң бүркүт
Канаттары далбагай.
Кеби-сыны чиркиндин
Оозу-башы балбагай.

Томогосун тартканда
Кымырылып шамдагай,
Кебетесин карасаң
Туура тарткан кулжадай
Кайраты чоң кыраны
Карышкырды кармагай.
Түлөк уя балага
Түлкү чыдап турбагай.
Кашкулакты качырган,
Кармаганда тырмагын
Кабыргага батырган
Болжолу жок берендер
Болбос ишке асылган.
Эчки, теке, кийиктер
Эси чыгып жашынган.
Туйгун куштун тунугу,
Бүркүт куштун улугу
Канаттуунун берени
Кыргый жакшы кылыгы.
Тепмейинче албаган
Ылаачындын ырымы.
Көпөлөктү аңдыган
Күйкө куштун куниги.
Асмандагы жылдыздай
Ылаачындын учулу.
Булбул куштун шайыры.
Бүркүт куштун дайыны.
Чабелекей, боз торгой
Жанга тийген кайыры,
Кара бүркүт, тоодактар
Канаттуунун жайыгы.
Күндүз көзү көрбөгөн
Үкү куштун майыбы.

Кушка окшош сыягы
Айры куйрук, кулалы
Ылачынга илдирер
Куруп калган байкуштар
Канаттуунун карыбы.
Адам тилин сүйлөгөн
Тоту куштун шарыбы.
Жылкычыдай ышкырган
Чакчыгайдын кымбаты.
Кара кунас мүчөсү
Каркыранын сымбаты.
Жарашыктуу жаныбар
Тоту куштун зыйнаты.
Алгыр бүркүт шумкарың
Адам заттын урматы.
Кызыл-тазыл кубулган
Кыргоолдун канаты.
Кыйыштырып сүйлөгөн,
Молдо Кылыч санаты.
Кенже бүркүт чакылдак
Зымырылган жагалмай,
Куш кенебес таканак
Тегеренчи бу тилим,
Тегирмендин парадай.
Дуба кылып коюңар
Дин мусулман баласы.
Илгеркиден сөзүмдүн
Алып турган калысы.
Бата берип коюңуз.
Мен да сизге ыраазы.
Курт-кумурска, канаттуу
Кутулбады сөзүмдөн.
Куюлушуп санатым

Чыга берет ичимден.
Кудуреттин бергенин
Сурабадым кишиден.
Жана айтып берейин.
Канаттуунун баянын,
Дагы жатып ойлоюн
Билимдүүсүн айтайын,
Кайсы бирин болжоюн.
Кара боор кыл куйрук
Далай куштун арбыны
Дабышы бар шуулдап,
Канатынын чалгыны,
Боз чымчыктын кыраны
Борбаш деген алгыры.
Турган куштун бардыгы
Тумшугунда жабдыгы.
Пырпыраган бөдөнө
Турумтайдын жемиши.
Бүткөн бою бүткүл май
Жаныбардын семизи.
Кекиликти, чилдерди
Алал кылып бериши.
Ичегисин чыгарар
Ителгинин тебиши.
Эчки, теке, бөрүнү
Чөл бүркүттүн эңиши.
Асман-көктө, жылдыздан
Ылачындын жүрүшү.
Ала карга, кузгундар
Чоң жорунун билиши.
Токсон түрлүү кубулган,
Тотукуштун жүнүчү!
Буруп, буруп сайраган

Булбул, торгой үнүчү.
Жаман кара кулалы
Жагалмайга күлүүчү.
Өз колунан келе албай
Кырагалап жүрүүчү.
Толуп жаткан канаттуу
Торгой экен чечени.
Чөп түбүндө сойлоктоп
Тартар куштун бечели.
Чакылдаган баччагар
Чакчыгайдын месели,²
Куудулданып туураган
Кулун менен текени,
Чакылдаган бачагар
Бир жагынан кыңшылап,
Күчүк болуп кетеби?
Байкап турсаң тили так
Балакеттин көсөмү.
Кыраандыгы шумкардын,
Ылаачынга жетеби?
Куудулдугу чымчыктын
Чакчыгайдан өтөбү.
Жарганаттын жүнү жок,
Жабылбаган көтөнү,
Таңга жакын сайраган,
Күкүк куштун эшени.
Келиштирип айтарга
Келди сөздүн кезеги.
Ойлоп туруп эсеп кыл
Өткөрөйүн нечени.
Кызыл тилдүү куркулдай

² Месел – макал, лакап, үлгү.

Уяларың байкасаң
Адам карап тургандай,
Тиктеп туруп тим эле
Тигип кийим кылгандай,
Ар жандардан устаны
Жаратыптыр бир кудай.
Күндүз учпай камалган
Бу жарганат кургурай.
Түрү суук өзгөчө
Алда куруп калгырай.
Домбурасын күүлөгөн,
Торгой менен булбулай.
Жан куткарбас учкулу
Жагалмайым, кыргый ай.
Айтар сөзгө ылайык
Ала чыйырчык жаныбар.
Чегирткенин баарысы
Бир ушундан кырылар.
Насибине адамдын
Пайда болор жайы бар,
Турна менен каркыра
Желе тартып чуркурар,
Таң каламын тоодакка,
Келгин куштун баарына.
Сасык упү сары ала
Так Сулайман байгамбар
Элчи кылган арага.
Кепилдикке ал күйүп,
Тоок калган жалаага.
Чын бейиштен сүрүлүп,
Жылан калган талаага.
Токоналат илинип,
Шайтан калган балаага.

Булбул куштун молдосу,
Торгой жакын жолдошу.
Сайрап турган аваны
Арген сындуу пормосу.
Мусулмандын майрамы —
Айты менен айбашы.
Ала тоодак, турналар
Каркыранын муңдашы.
Безилдеген безбелдек,
Кара кашка кашкалдак
Зыяны жок жаныбар
Суу бойлогон ак чардак.
Уста чымчык куркулдай
Уя кылат кастарлап.
Сай-сайлаган ызгычты
Айтып берем дастандап.
Эчки маарак, сарайгыр,
Котурепей, чыйпылдак,
Суучул кара сүзгөндө
Суу түбүндө шыпылдап.
Көккаргасы — зоору
Айттым куштун доорун.
Чабелекей, кардыгач
Киши көрсө кыйшаңдап,
Куш энөөсү каракур
Куш баяны омойлоп³
Жылкычы кучкач кашкайып,
Аягына келатыр.
Кызыл тумшук чаркарга,
Чөкөтаан, бөктөргө
Жем табалбай сустайып,

³ Омойлоп – бүркүттүн бир түрү.

Канаттууга падыша
Жалгыз көздүү буудайык,
Арбагы чоң зымырык
Жерге тукум салбаган
Ар китепте аты бар
Асмандагы умай-а.
Ар кылганы көп экен,
Жалгыз өзү кудай-а
Эшен, сопу китепте
Окуп көрсөң баянын
Касиети далай-а.
Айланайын жаныбар
Жер үстүнө түшпөгөн.
Көлөкөсү тийген жан
Дөөлөт колдон кетпеген.
Асман-жердин ортосун,
Орун кылып токтогон.
Жакшы байкап карачы,
Таруу десе жатпаган
Талпылдаган суу бүркүт
Көлдүн жээгин сактаган.
Жамы куштун адети
Башын кайрып уктаган.
Саркорулу, көк шалкы
Бурма моюн, чубаңкы
Сартты сатар бактеги,
Салдап учкан көгүчкөн
Жүнү көгүш кубаңкы.
Тели куш менен Тоңкулдак
Куш ичинде буралкы.
Аладуңкан жыбырак
Жут болгондо чыдабай
Ойго түшөт чыбырап.

Журтчу менен бөктөргө
Сарыбарпы молдоке
Жаңы келдим кептерге.
Күрптүн көрчү көркүнө
Көрө калса күрпүлдөп
Тумшугунда чубалып
Кызыл эттей бир бөлөк
Байкасаңыз, агайым,
Канаттууда жөргөлөк.
Бостек, тартар, кекилик
Кыргый көрсө бекинип,
Чил, бөдөнө жөргөлөп,
Куш кырааны куукумпай
Санды кыrsa койбогон
Асыл кылган бир кудай
Айтып өтөм куштарды
Билгенимче ушундай.
Молдо Кылыч бечара
Болбос кепти козгогон.
Аз макулук иретин
Орду менен бузбаган.
Ушунчалык санатым
Өз боюма жукпаган.
Анык наадан экемин
Кыса сөздү⁴ баптаган
Нааданчылык түтүнү
Көөдөнүмдү каптаган.
Дагы шүгүр кудайга
Мен гарыпты⁵ сактаган.
Өмүр өтүп баратат

⁴ Кыса сөз – аңгеме сөз, жомок сөз.

⁵ Гарып – карып. Тентимиш, элден ажыраган.

Кара сакал кыярып
Атаны арман дүнүйө-
Өтүп кетти балалык.
Кайсы жерин айтайын,
Баштан өткөн чалалык.
Баары дайын теңирге
Кандай арга кылалык.
Оомийин де агайын,
Бираз гана тыналык.
Дагы жазам чөпчарды
Санат кылып чыгарып.
Азырынча басамын
Сөз аягын мен гарып.
Кече берсе кечүүнү
Чалчык болот булганып.
Сүйлөй берсе чечениң
Тантык болор уялып.
Кызыл тилди сайратпай
Азыноолак туралык.
Азырынча агайын,
Канаттууну коёюн
Эрмек болуп силерге
Бүркүт тоюн жазайын.

ЗАР ЗАМАН

Молдо Кылыч мен атым,
Болжолу жок санатым.
Айта берсем сабаган,
Ак шумкардай канатым.
Окуп көргөн молдолор,
Өчүрө көр калатын¹.
Жакшы окуп карасаң,
Оюңдагы сөзүңдүн
Баарын мындан табасың.
Мен айтайын сонунду,
Чыгар сөзүм орундуу,
Жигит болсоң абайла,
Убал кылба жаныңа.
Тазалагын жолуңду,
Тарта жүргүн колуңду!
Жаман адам курусун,
Доо чыгарып бир жерден,
Милдет кылат жумушун.
Жакшыларды карасаң,
Кылганынын доосу жок,
Сыр билгизбейт тымызын.
Мен сүйлөйүн канчаны,
Казак, кыргыз барчаны².
Калайыкка эринбей,
Кетти канча далай сөз,
Кара көзгө көрүнбөй.
Акындардын абазы³,

¹ Калатын - калетин-катасын, жаңылыштыгын

² Барчаны – бардык, бүткүл, баарын.

³ Абазы – үнү, добушу, обону.

Домбуранын үнүндөй,
Жарашыктуу зар заман,
Тоту куштун жүнүндөй.
Бар келишкен боруму,
Кызыл кымкап гүлүндөй.
Кандай салса жарашар,
Калы⁴ килем түрүндөй.
Түшүп турат күбүлүп,
Ак теректин бүрүндөй.
Көчүп турат токтобой,
Кирекечтин жүгүндөй.
Кызыкканда жакшы сөз
Кызыгышкан оюндай,
Айдап келем көп сөздү,
Кербенчинин коюндай.
Тилим шыдыр, түздүгү
Зым карагай жолундай.
Бары-жогу тийимдүү
Бардаңкенин⁵ огундай.
Маани билбес союлдай.
Тегеретер көңүлдү,
Тегирмендин суусундай,
Акылы бар адамга
Тынч олтурган орундай.
Тили жүйрүк акындар,
Сөзү сайдын ташындай.
Кенендигин карасаң,
Кең Кочкордун сазындай.
Зар заманды» карасаң,
Даамы татты казыдай.

⁴ Калы – килем. Кымбат килем деген түшүнүктө.

⁵ Бардаңке – бир атар мылтык.

Эч болбосо ширеси
Чекендинин ашындай.
Кулагына жугумдуу.
Көк темирдин датындай.
Асан кайгы жигиттер
Эри өлгөн катындай.
Зардеси⁶ бар боз балдар
Саяпкердин атындай.
Зардеси жок боз балдар
Үйдөн чыкпас катындай.
Бейли тардын күнү жок,
Бай да болсо жакырдай.
Касиеттүү молдолор
Кайгысы көп бакырдай.
Бузулганды түзөгөн,
Жоо качырган баатырдай.
Кыйшык сөздүү жигиттер
Кыянаттуу капырдай.
Кылыгы жакшы боз балдар
Бул кымбат асылдай.
Зекети жок малыңыз
Эшек менен качырдай.
Ишеништүү жигиттер
Ат байлаган акырдай,
Жыты жакшы атырдай.
Деөлөтү бар жигиттер
Дөбөдөгү чатырдай.
Кайырдуу болсо элине
Гүлдөп турган чарбактай
Кайыры жок бай болсо,

⁶ Зарде – тууштук. Текстте жүрөгүндө өртү бар же жалы бар деген мааниге жакын.

Кабырдагы⁷ арбактай.
Малым бар деп кубанса,
Беш намазды билбесе,
Кайыр, зекет бербесе —
Дин билбеген калмактай.
Мен сүйлөйүн канчаны,
Казак, кыргыз барчаны,
Дин мусулман: ногой, сарт
Мусулмандан таркады.
Бул замандын адамын
Бейли, дилин айтайын,
Бейли жаман адамдар
Өз напсине тартады,
Абайласаң жигиттер,
Ата, энең мекедей,
Абыдан куштап бага көр,
Колуңдагы кеседей.
Сыйлашпасаң бир тууган,
Он да болсо жекедей.
Кеп сүйлөгөн маңгилер⁸
Күзгү кирген текедей
Жаман болсо катының
Ичтен жеген митедей.
Кутулууга көңүлү бар
Караңгы түн кечедей.
Тил албаган балаңыз,
Бел ашпаган арыктай,
Кетем десең айла жок,
Каралайсың жүрөсүң,

⁷ Кабыр – гөр, бейит, моло.

⁸ Маңги – нашаачы, наша чегүүчү.

Оору баккан табыптай.
Угуп турсаң бул сөзүм,
Жалганы жок аныктай.
Ызааты бар боз балдар
Күйүп турган чырактай.
Ызааты жок боз балдар
Катып калган чарыктай.
Кең пейилдүү жигиттер
Сары өзөн, жайыктай,
Дүнүйөкор адамдар
Мал табышка талыкпай.
Жаман айткан суук сөз
Көңүлүнө салыктай.
Жакшы айткан жылуу сөз
Эптелишкен калыптай.
Жаман сөз калар так болуп,
Көкүрөккө айыкпай.
Жакшы сөз калат бат болуп,
Качан болсо унутпай.
Мен сүйлөйүн сиздерге
Айдап үрөн чачкандай.
Канча айтсам чыдаган
Кызыл тилим кызгандай.
Каражаак талыкпай
Кен-казына тапкандап.
Кызыл темир үстүнө
Ура берсе чоюлбайт,
Дөшү менен барскандай,
Токтоосу жок жигиттер
Жардан коён качкандай.
Тил албаса аныгы
Тим жүргөнү шаашкандай.
Чочутушар жаныңды

Айлыңды жоо чапкандай.
Дүнүйөкор байларың
Жеке дөөлөт тапкандай.
Карыз сурасаң зарылдан
Азыр алып качкандай.
Жуксуз адам бар болсо
Кабылан, жолборс, арстандай.
Акылы жок март болсо,
Караңгыда баскандай.
Кайры тийбей калган соң,
Кур талаага чачкандай.
Жумшак айткан жылуу сөз
Кулагыңа мунайым
Чигити жок пактадай.
Кабыл болсо ыйманың
Катып жүргөн акчадай.
Караңгы гөр ичинде
Айдап алган бакчадай.
Айта берсем сөзүм коп,
Үзүлбөгөн тасмадай.
Жакшы адамдын сөздөрү
Кагаздагы басмадай.
Сөз маанисин билбеген,
Жолу туюк аскадай.
Элге дайын жигиттер
Хан алдында тактыдай.
Кайда барса таанымал,
Ат башында кашкадай.
Айткан сөзүм байкасаң,
Билимдүүнүн сөзүндөй
Ичим майда ширеси
Кашкарлыктын бөзүндөй.
Алың келсе Меке бар

Сегиз бейиш төрүндөй.
Ажы болуп атансаң
Алындаган чениндей.
Аралайсың бейишти
Бу жалгандын элиндей.
Жалпы журтка урматың
Жаңы келген келиндей.
Күнөө кылбай түз жүрсөң,
Таза жууган кириндей,
Аштыгыңдан үшүр⁹ бер,
Адал болуп каларга,
Кастык кылып жаныңды,
Каалабаган залалга.
Адал дөөлөт малыңды,
Булгабаган арамга,
Тил байланар бир күнү
Тиричиликке кубанба.
Көңүлүңдү алдатып,
Бул дүнүйөгө жубанба!
Малың болсо, жигиттер,
Кайыр, зекет бергениң
Ыйманыңдын канаты.
Ар жоруктан сөз кылган,
Молдо Кылыч санаты.
Алал жүргөн бенденин
Жайы болор жаннаты,
Жүгүргөндө ачылар
Чапкан күлүк туурасы.
Түндө короо күзөткөн,
Казак, кыргыз элети.
Саксакайлап кыйкырган,

⁹ Үшүр – мамлекеттин пайдасына алынуучу түшүмдүн ондон бир үлүшүнө барабар салык.

Кыз, келиндин адаты. V
Кыйла сөздү чыгарма:
Кыргыз, казак — алачтан
Көрөңгөлүү сабасы,
Идиштери чаначтан,
Аяк, табак, кашыгы
Кырып алган жыгачган.
Аскан казан, тулгасы.
Ичип адат кылганы.
Арпа, буудай жармасы.
Илгертеден сөзүмдүн,
Алып турган кыйласы.
Байыркынын боруму
Айтып турса ушундай,
Бүтүмүнүн оруну.
Чыбык кыркып, шерт кылган
Хан, бийинин сонуну.
Жан бергенди билбеген
Жакшысынын тунугу.
Байыркынын макалы,
Өтүктөрү такалуу,
Бөйрөмчөсү¹⁰ бир тутам,
Кийимдери жакалуу.
Байыркынын өркүнү
Көчүп турган күн-түнү.
Алтын, күмүш, абайы¹¹,
Кыз, келиндин үртүгү.
Кыз, келиндин кийгени,
Кызыл жибек кырмызы,
Эмдигинин, карачы,

¹⁰ Бөйрөмчөсү – көйнөктүн белинин кыналган жери. Текстте бели бир тутам деген мааниде.

¹¹ Абайы – саймаланган ат жабуу. Араб аялынын бүркөнчүгү.

Орус алып турагын
Түштү жерге жылдызы.
Байыркынын кийгени.
Көчүгүндө чалбары
Балактатып кең кылган,
Багалеги саймалуу.
Байыркынын берени,
Кайдан көрдүң эрендер,
Калдайтып жайган серени.
Эмдигини карачы —
Ырыскысын ченеди.
Унутту нокто, желени.
Бээ байлап, кымызды
Кана кимиңе бергени?
Байыркыдай үлүштү
Кана элиң жегени?
Конок берет кокуйлап,
Эң биринчи дегени.
Жайы, кышы жүгүрөт
Соодагердин тыйыны.
Былыркыдан бу жылы
Замананын кыйыны.
Боздотуп жатат карыбын,
Болуш, бийдин чыгымы.
Жайы, кышы бир алат
Оокатынын жарымын.
Ар бир түрлүү адамдын
Артында бар деп залалы,
Өз ишиңди өзүң бил,
Ойлоп көргүн чаманы.
Башка салар балааны.
Көздү жумуп ойлосоң,
Куюктуруп санатаар,

Куру бекер далааны,
Акты менен караны.
Жакшы жеди параны.
Жан күйөргө карабай
Жалган ишти чын кылат,
Законуна тууралап,
Кылар болсо жалааны.
Башта күбө болбосо,
Кылган ишиң танганы.
Акылы бар боз балдар,
Алал ишке көз салар,
Акылсызга убал жок,
Сөз сураса үндөбөй...
Текеберлүү адамды
Үйгө кирсе «кел» дебе!
Ууру кылба дегеле,
Башың кирер ноктого,
Ыкыбалың түзөгүн
Агайын жакынга.
Бу кылыкты кылбасаң,
Бейлиңди кең салбасаң,
Өз башына келгенде
Убадаңа турбасаң,
Антты-шертти ойлобой,
Ата-энеңди булгасаң,
Кайдан жакшы болосуң?
Кайбат¹² сөздү тыңдасаң:
Салабаттуу зар заман,
Зарлап өттү куу заман,
Канча зарлап айтсам да
Оңолбоду бул заман.

¹² Кайбат сөз – ушак, айың

Сүйлөгөнүм зар заман,
Сайраганым ар заман,
Барган сайын таңшыган
Тыңдасаңыз айтамын
Тилим жүйрүк булбулдай.
Сарпы¹³ бузук молдолор
Айталбаган чулдурдай.
Кайраты бар жигиттер
Кара болот чынжырдай.
Болот калем колумда
Ок жыландын тилиндөй,
Ак кагазым карала
Ителгинин жүнүндөй.
Колумдагы калемим
Ак бараңдын түзүндөй.
Зар заманды байкасаң,
Жайдын салкын күнүндөй.
Кайраты бар жигиттер
Кабылан, жолборс сүрүндөй.
Кайраты жок жигиттер
Чайып койсо төгүлөт,
Меңдубана¹⁴ бүрүндөй.
Айныбаган жигиттер
Ак албарстын мизиндей.
Кылган иши тап-таза,
Машиненин ишиндей.
Кайда барсаң сүйүмдүү,
Касиеттүү кишидей.
Сүйлө десең сүйлөймүн,
Кар жаагандай төгөйүн,

¹³ Сарп – сарф – сөз түзүлүшү, тыбыштардын айтылышы.

¹⁴ Меңдубана – саргыч гүлдү, жагымсыз жыты бар, уулуу өсүмдүк.

Улам алдын жаңылап,
Оюн салып берейин,
Ар жоруктун башынан
Баян кылып көрөйүн.
Армайындан¹⁵ сөз айтып,
Айдарымга¹⁶ кирейин.
Болжол кылып байкасам,
Боюмда көп күнөйүн,
Буйруксуз сөз көп айттым,
Кечире көр кудайым?!
Азирети Кызыр пайгамбар
Напси, ырыскы, ээси.
Жакшы жанга куш болор,
Алал жүрсө мүнөзү.
Адамдын көп күнөөсү.
Бираллада айып жок,
Кочкор ата дөбөсү,
Мазары бар башында,
Алты келме, беш намаз,
Ыйманыңдын күбөсү.
Кайраты бар сопулар
Кара темир чоюндай,
Кайраты жок кам сопу
Ит мүлжүгөн моюндай.
Алал жүргөн сопунун
Ырыскысын канчалык,
Кудай өзү жеткизер,
Кызыл алтын кениндей.
Кылган иши тап-таза,
Үшүр берген эгиндей.

¹⁵ Армайын – ыр айтуунун бир ыкмасы.

¹⁶ Айдар – эркектердин өрүлгөн төбө чачы.

Арбагы чоң жакшылар
Миң кишинин деминдей.
Эл, журтуна аркасы
Аска тоонун белиндей.
Агайындын пайдасы
Тийбей калбайт тегиндей.
Айткан сөзү кишиге
Табыптардын эминдей.
Дөөлөтү бар жакшылар
Кырчыны көп өзөндөй,
Дөөлөтү бар билимсиз
Эл ашпаган кезеңдей.
Акылы бар карылар
Айткан сөзү меселдей.
Касиеттүү кишилер
Кереметтүү эшендей.
Убадалуу эр жигит
Кол көтөргүс кишендей,
Убадасы жок жигит
Басалбаган бечелдей.
Акылы бар карылар
Айткан сөзү нускадай.
Колунда жок эр жигит
Жетишпеген кыскадай.
Акылы бар, малы жок —
Асбабы бар устадай.
Сыйлашпаган бир тууган,
Атасы жат башкадай.
Жинди кыял, бей намаз —
Жер каңтарган чочкодой.
Кара көңүл, таш кулак —
Карматпаган азоодой.
Ага-иниң коп болсо,

Асабалуу жасоодой.
Өзү акыл билбеген,
Айткан сөзгө кирбеген,
Тил билбеген макоодой
Таалим алган устатың
Кол тапшырган пириңдей.
Касиеттүү молдолор
Ыстамбулдун дининдей.
Айткан сөзү шарият
Арап, парсы тилиндей.
Тил билгилүү боз балдар
Оозу элпек кошгоодой,
Сарамжалдуу жигиттер
Чегип койгон почтоодой.
Кайраты чоң жигиттер
Калалуу коргон чарбактай.
Ага-иниси көп болсо,
Токуп койгон бурактай.
Карап турсаң боруму
Казак-орус салдаттай,
Ынтымагы бар болсо,
Базары жүргөн чарбактай,
Тил алышып турушса,
Бузулбаган каймактай,
Ынтымагы жок болсо,
Жетишпеген арактай,
Кыйып кетер бир-бирин,
Кыргыз, кытай, калмактай.
Айлын бузган жигиттер,
Уй качырган сайгактай.
Токтоосу жок жигиттер,
Оюн салган тайлактай.
Сөз бербеген жөө чечен,

Учуп жүргөн камгактай.
Пайдасы жок чечендик
Чөп чыкпаган кургактай.
Ыймансыздын көзүнө,
Жалган дүйнө жакнаттай.
Бир үйрөнгөн адатың,
Жамгыр баскан көк даттай.
Жууган менен агарбас,
Боёп койгон жаргактай.
Айткан сөзүм тараза,
Алды-кийнин салмактай.
Ыйманыңды жоготор,
Артыңызды ойлотпой,
Абайласаң жигиттер,
Акын эмес бакырмын,
Элге эрмек болсун деп,
Болбос ишке асылдым.
Көпкө жаман көрүнүп,
Көп күнөөнү чакырдым.
Бендечилик курусун,
Билинбеген күнөйүм,
Жалбарганым бир кудай,
Жаратуучу бир өзү.
Айтып турган сөзүмдүн,
Кагаз болсо күбөсү,
Он сегиз миң ааламды
Сактап турган ээси.
Бала менен мал күтмөк,
Бул дүйнөнүн бактысы.
Бу жалганга карабас,
Жигиттердин жакшысы.
Байкасаңыз беш намаз —
Ыйманыңдын ачкычы.

Өлө турган болгон соң
Ыймандан жок жакшысы.
Сөз байкаган жигиттер,
Сөзгө жетер кубаты.
Асман менен кайкыган
Учкан куштун канаты.
Мен жүрөмүн жубанып,
Акындыкка кубанып,
Акын өлбөй тургансып,
Өлбөс болсо Арстанбек
Жүрбөс беле түбөлүк?
Акындыгым шончодур,
Ойлобогон мен карып.
Курт-кумурска, канаттуу —
Мен айтайын санатты.
Кутулбайсыз сөзүмдөн,
Куюлушуп санатым
Чыга берет ичимден,
Кудуреттин бергенин
Сурабадым кишиден,
Айып ачып сүйлөдүм
Көп адамдын ичинен,
Айланайын кудайым,
Кечер бекен күнөйүм
Мен сыяктуу итинин.
Тегеренип айланаар
Абадагы жетиген,
Күндүз кетип түн болор,
Күндүк жарык бетинен.
Жажуж-мажуж¹⁷ жай алды,

¹⁷ Жажуж – мажуж – диний жомокто: Искендер Зулкарнайн оттуу чокмор менен айдап, Кап тоосунан ары жагына бекитип салган жандар.

Бу дүйнөнүн четинен.
Бу дүйнөнүн белгиси:
Ай менен күн, жылдызы,
Жети асман, кара жер,
Жаркыраган күндүзү.
Адам ата, Аба эне
Шондон бери белгиси.
Өлүп келет ыйлачы,
Нече түмөн миң киши.
Пайгамбарлар баары өлдү,
Падышалар, кан өлдү.
Нечен азиз бенделер
Тобо кылсаң өткөрөр,
Бу жалгандан жөнөлдү.
Тоодой кылган күнөөңдү.
Байкасаңыз айтамын,
Акыр заман бу элди.
Илгеркинин адамы
Көп жашады өмүрдү,
Кудай билет эмдиги
Узун өмүр көрөрдү.
Акыл дайра билгенге,
Бу жалган жок өлгөнгө.
Чыгымдансаң себеп жок,
Чындап ажал келгенде.
Каршылыгың жарабас,
Кадыр, деөлөт бергенге.
Молдо болсоң муну бил,
Кулагыңа киргенге.
Колдон келсе рабат¹⁸

¹⁸ Рабат – ат байланган таш үйү.

Коргон салгын бир жерге.
Мына газал¹⁹ бу газал,
Бу сөзүмө кулак сал!
Аңдасаңыз чыгады,
Айта берсем ар макал.
Жакшы чыкпас авазым
Домбурадай заңкылдап
Катуу чыкпас анчалык
Кашкалыктай каңкылдап
Акын болсо жигиттер
Сөз чыгараар эрмекке,
Аваз²⁰ кылса бир жерге,
Эл чогулаар көрмөккө.
Көп кармаса чогулуп,
Айтсам керек өрнөккө.
Көптүн кылган дубасы,
Кабыл болор деген бар.
Кудай ыйман бергин деп,
Тилей көргүн жигиттер.
Ар мааниден сөз айтып,
Аяк-башын кертейин,
Колумдагы домбурам,
Бош убакта чертейин.
Ыйманыма жардам бер,
Ыкман-Асан, Үсөйүн.
Таңга жакын болгондо
Булбул сайрар абага,
Туш-тушунан баарысы
Теспе тартар кудаага.
Учуп жүргөн канаттуу

¹⁹ Газал – казал – лирикалык, сырдаштык, арман ырлары.

²⁰ Аваз – даңаза, каңшаар.

Урук таштар уяга.
Чай куярга ылайык
Чыны, кесе, пыяла.
Китеп билген молдого
Жакшы журмөк ыраба²¹.
Ар кишиде бир акыл,
Өз билгенин береби?
Келиштирип сүйлөсөм,
Келер сөзүм орундуу.
Мекедилде, Медине
Пайгамбардан мурунку.
Адам ата, Аба эне,
Ар жандардан абалкы.
Жебереийл периште,
Пайгамбарга кабарчы.
Бу дүнүйө жалганчы —
Акылсыздын кубанчы.
Жараткан жалгыз кудайым,
Жаным курбан кылайын.
Азап кыла көрбөгүн,
Айланайын ылайым.
Буйрук жетип, күн бүтсө,
Учуп кетер чымындай,
Денең калар суналып,
Буту, колуң жыйылбай.
Тириликте көркүңүз
Ак сарайдын сырынаай.
Өлгөндөн соң көркүңүз
Кереги жок тыйындай.
«Зар заманда» байкасаң
Башка сөздүн жанында

²¹ Ыраба – тийиш, ылайык.

Жети сомдук буюмдай.
Карыганда ким болсо,
Көркөмү жок бакадай.
Кара көңүл, дем кыял
Тим жүргөнү кападай.
Байбиченин жакшысы,
Ийи майда матадай.
Бейли жакшы, кең болсо
Маны калың учадай.
Кудай берген кишилер
Үйрү өскөн букадай.
Уулу, кызы көп болсо
Улук салган супадай²².
«Зар заманым» сайрагай,
Сөзүн адам кармагай,
Дин мусулман бендеси
Тобосунан жанбагай.
Жаман айткан суук сөз —
Сөөккө баскан тамгадай.
Эси кеткен капалык —
Эски оору талмадай.
Акылга мол азамат
Дарс окуган молдодой.
Таалим алсаң сөзүнөн,
Тамырың берген олжодой.
Кайыры көп байларың —
Карагайлуу жылгадай.
Ырыскысы төгүлүп,
Бышып турган алмадай.

²² Супа – короого же үйдүн ичине жыгачтан же топурактан күн жылууда жатууга же отуруга ылайыкталып салынган жай, секиче.

Кызыкканда кызык сөз,
Кызыл алтын мыскалдай.
Кыз, келиндин жаманы,
Үй бүлдүргөн чычкандай.
Жакшы катын белгиси —
Кылган ишин кызганбай,
Сыр билгизбей турганы,
Мүнөзүнөн козголбой.
Келиндердин жакшысы
Кездеменин жибиндей,
Боруму түз муңайым,
Булгарынын ийиндей.
Өзү жаман бош болсо,
Оңуп кетер чырайы
Эч өнөрү билинбей
Кызыл жардын тигиндей,
Кыз балдардын жакшысы,
Күзгүсү бар айнектей.
Жакшы кийим жарашар,
Жашыл моюн өрдөктөй,
Карап турсаң боруму
Таза жууган көйнөктөй.
Жетпей турат далай жан
Күкүк менен Зейнептей.
Көркү жакшы кыз бала
Көл боюнда кырчындай,
Булү кымбат канчалык
Ак албарстын курчундай.
Бар келишкен боруму
Булгарынын мурчундай.
Жаман кыздын белгиси
Ушак айтат жомоктой,
Үй бүлөсүн жүдөтөт,

Жазгы конгон коноктой.
Кемпирлердин жакшысы
Кимге болсо энедей,
Кемпирлердин жаманы
Башка келген балаадай.
Акылы кең жакшылар —
Улук коргон, калаадай.
Акылсыз акмак тантыктар
Үйрөнбөгөн танадай.
Ажы барган адамдар
Пайгамбардын туусундай.
Башындагы селдеси
Ысык-Көлдүн куусундай.
Мектептеги балалар
Желедеги кулундай.
Бейли жакшы молдолор
Бетегелүү булуңдай.
Кызыктыгы баланын —
Кыз болсо да уулдай.
Каармандуу жакшылар
Бороону көп кышкыдай,
Жамандардын баарысы
Эси чыгып чычкыдай.
Жандын баарын коркутуп,
Кудайлатып кыскыдай.
Жакшы болсо боз бала
Чагылгандын огундай.
Топ ичинде сакалдуу,
Тоого чыккан арпадай.
Куну кеткен байларың
Энчеси жок маркадай.
Көзүң жетсе баарыга,
Көөнүң жарык күзгүдөй.

Ыйман берсе кудайым
Эсиңизге түшкүдөй,
Кош кыялдуу кишилер
Кой ичинде эчкидей.
Айткан сөзгө турбаган,
Чыдамы жок эскидей.
Чычкылуу болсо боз бала,
Чычкан алган мышыктай,
Чыдамы болсо ар ишиң
Көпкө жагат кыйшыктай.
Жакшы болсо боз бала
Жайлоодогу жазыктай,
Ишенимдүү жигиттер
Ат байлаган казыктай.
Акылсыз акмак, сараң бай
Жакшыларга азыктай,
Ал кыялын койбосо,
Динден чыгып кеткидей.
Катындардын жаманы
Карды тойсо көпкүдөй,
Өзү билсе кокустан
Эрин көткө тепкидей.
Эптүүсүнгөн адамдар,
Өзү байып кеткидей.
Ичпей, жебей байлыкка
Ою менен жеткидей.
Кудай өзү бербесе,
Ким кымсынып күткүдөй,
Кудай өзү бергенди,
Чачса дагы өткүдөй.
Келип калса дүйнөнү,
Мал көрбөгөн жигиттер,
Көрүшүп жатып өпкүдөй.

Тобоң кабыл болот го
Тобокел десең теңирге,
Кысынгандын эби бар,
Журтка жаман көрүнбө,
Алал багып күтүп же.
Беш намазга эринбе
Убалы кылып акыры
Уул менен келинге,
Багып жүрүп пайдасын
Эч көрбөдүк дедирбе.
Куда күтүп, дос карма,
Кур талаага семирбе.
Болбос ишке асылып,
Бекер куру теминбе.
«Зар заманым» ушундай,
Залал айтсам тил алба.
Өлмөйүнчө тиштенип
Кайратыңдан айрылба.
Өлбөстөн мурун агайын,
Күтүнүңөр буларга.
Байкасаңыз дүйнөнү,
Баяны жок түбүндө.
Канча жакын көрсөң да,
Аяны жок бир күндө.
Башыңдагы мээңиз
Тамырлары жүлүндө.
Бир аллага муңу бар,
Булбул торгой үнүндө.
Сегиз бейиш белгиси
Тоту куштун жүнүндө.
Жети дозок белгиси
Кара жылан түрүндө.
Болду шайтан оюну

Бозокордун үйүндө.
Кесир айткан бенденин,
Текебери тилинде.
Намаз жүрбөйт окуса
Арам болгон кишиге.
Жети кат жер баарысы
Бир бериште колунда.
Он сегиз миң аалам
Көк өгүздүн жонунда.
Көк кочкордун белгиси
Шор дарыя суунда.
Ысмайылдын курбаны
«Мына» деген орунда.
Ар балакет күчөдү,
Акыр заман доорунда.
Мусулмандын сурагы
Жана капыр колунда.
Дагы болсо жигиттер,
Жакшылыктан тилейли.
Тобо кылсам кудайым
Кечер бекен күнөөнү.
Кудай билет өлүмдү,
Кара жерге кар жааса
Жердин жүзү агарган,
Кандай кылып барарды.
Байда кылар аштыкка
Күзгү жылуу шамалы,
Кандай болсо кылганы
Орус капыр амалдуу,
Ар жарагы шаймандуу.
Өлөң айтып жарылдап
Орустардын көйрөңү.
Кызыл бешмант кынама

Дин билбеген айбаны.
Сураса кыргыз орусту
Тердирет эле коңузду.
Кудайдан коркуп койбосо
Колунан алар доңузду.
Өкүмдүк кылбайт бириңе,
Колумдан келип турат деп,
Зордук кылбайт диниңе.
Эмне десе кыргыздын
Ишенип калат тилине.
Шоодурган солдаты,
Бопоростун канжасы
Карап турсаң капырдын
Кыйын экен калбасы.
Мал жоголсо төлөтүп,
Элден алат акчаны.
Шарыятта кошподо,
Бир кудайды тааныбай,
Оюн менен олтурат,
Кулун, тайы дөнөдөй²³,
Атын көрчү дубалдай,
Адам айрып таанылгыс,
Кызын көрчү жубандай.
Кынамалуу бөйрөгү,
Чубалжыган көйнөгү.
Чурулдап өлөң айтканда
Баарысынын көйрөңү.
Бели тутам айбаалы,
Жети күндө майрамы,
Тил билбеген кайдагы.
Акыретке барганда,

²³ Дөнөдөй – дөнөндөй – быштадай.

Анда көрбөйт пайданы.
Бу капырдын мүнөзү
Канча калык башы ийген,
Жандыралы²⁴, кинези²⁵,
Арабасы, чанасы,
Жаштан мурдун көзөтөт
Жалпы сыйыр баласы.
Мал багышы капырдын,
Коңгуроосу чакырды,
Жердин жүзүн жапырды.
Тил билбеген капырды.
Карыялар масели,
Кепке жүйрүк чечени.
Меселдетип кеп айтат,
Илгеркиден нечени.
Жылкы тийип, үй чапкан
Байыркынын кезеги.
Жалган айтып алмакка
Эмдигинин кесиби.
Айтып турса билбеген,
Аят адис²⁶ китепти.
Илгеркиден нусканы
Эч бир адам тутпады.
Ойлосоңуз акыры
Оюн, күлкү токтоду.
Жолду билген жообозго,
Жоо качырган шаабозго.
Найзалары үч кулач
Темир сайган жыгачка.

²⁴ Жандыраалы – генерал.

²⁵ Кинез – князь.

²⁶ Аят, адис – аят – курандагы ыр саптары, адис Мухаммед пайгамбардын осуят сөзү.

Илгеркилер бир борум
Эрки менен болгону,
Жер корушту билбеген
Дөөлөтүнүн кең-молу.
Илгеркилер өрнөгүн
Эшитемин абайлап,
Ушулардын болжолу,
Абалкыдан акырга,
Алыскыдан жакынга,
Айта берем сөз кылып,
Мусулмандан-капырга.
Сөзүм аты «зар заман»,
Ак кагазга жазылган.
Аманат жан өтөрдө
Ажал өлүм жат кылган.
Болжол кылып карачы,
Бул заманың такылган.
Бу капырдын арбагын —
Журтка тиер зардабы.
Ыйласа да жетпеди
Мусулмандын арбагы.
Арбып барат жылына,
Калаа калган чарбагы.
Кыргыз кылып капырды
Кана кудай алганы?
Калпа султан Урумдан
Кана, тийген жардамы?
Теңгеден алды салыкты,
Каратты далай калыкты.
Коркунуч кылды колуна
Дин мусулман шарыпты.
Белгилеп алды жеринди,
Жериңе салды эгинди,

Тоотподу кебиңди
Абыдан кести деминди.
Аралаш кылды оруска
Атадан калган чегинди.
Эмдиги заман бу болду,
Мусулманы кор болду.
Айталык акыр бетине
Ача көр, кудай, оң жолду!
Оруска берди илимди,
Кыргыздан көрдүк залимди,
Аманат багып курудуң,
Жигиттер, алалдан тапкан малыңды.
Бу замандын, жигиттер,
Бейлин болжоп карасак,
Береке журттан тарылды.
Колунан келген жакшылар,
Журтуна кылды жабырды.
Кыла берет баарына
Агайын, тууган бооруна,
Кыныккан улук парага,
Жыгып салар дарага²⁷
Ыстарчын, бий, болушу,
Орустан кыйын жумушу.
Куруп калсын алардын
Арамдан тапкан ырысы
Ар сонундар чыгат го
Акындардын артынан,
Бечаралар зар ыйлайт,
Залимдердин зарпынан.
Орозо, намаз бузулду,
Молдолордун калпынан.

²⁷ Дара, даре - өрөн, капчыгай.

Береке элден жоголду,
Убадасыз антынан.
Шарыятты ойлоду.
Адыраңдаган жамандар
Акылы бар адамдар
Өз билгенин койбоду.
Арам дөөлөт байларың
Малга көзү тойбоду.
Дини сараң нааданың
Бир эмесин кыйбады.
Өлгөнүнүн этин жеп,
Колу менен сойбоду.
Тили жүйрүк таттысы
Бу замандын жакшысы,
Үйгө жатпайт тынч алып,
Болбоду го жаткысы.
Кудай өзү оңдосун,
Бу замандын арткысын.
Уга турган сөздөрдү
Угузарым керекти.
Түндүк кылса ылайык,
Кайың менен теректи.
Айткан сөздү байкаса,
Акылы бар жигитке
Ар жерлерде керектир.
Баатыр болуп атанып,
Жоого кирген жүрөктүү.
Жапырак²⁸ түшөр шоодурап,
Какса чынар теректи.
Курт ичинен чыгарып,
Кымкап кылды жибекти.

²⁸ Жапырак – жалбырак.

Аары бакса бал болот,
Көп кураса челекти.
Молдолугум кошумча,
Болот калем кармайын,
Өлүү менен тирүүнү
Эп келтирип жамаймын.
Эрикекнде сөз кылып,
Элди, журтту санаймын.
Абалында жалынып,
Жалбарамын кудага.
Тирүү жүрсөм «зар заман»
Сөзү кетер далайга.
Насыятым сүйлөдүм.
Акыл менен абайла,
Убадаңды кетирбе
Үйүңдөгү малайга.
Айткан сөзүм түз бекен,
Бу сөзүмдү байкасаң,
Бир-бирине кошулбас,
Бейли жаман капырлар
Беш намазды окубас.
Башка келген өлүмдөн
Жан-жаныбар кутулбас.
Бейли жакшы жигиттер
Бересеге басынбас.
Бейли кеңге жолуксаң
Берекеңди качырбас.
Дүнүйөкор байларың
Тамагынан таттырбас.
Жардам кылып жанына
Жалгыз түтүн кондурбас.

Ал өңдөнгөн байларың,
Жааннамдан²⁹ кутулбас.
Дини катуу бенделер
Мусулманга кошулбас.
Акын адам сүйлөйт го,
Алды, артын карабай.
Кете берет далай сөз
Сайгак тийген танадай.
Кандай салса зыркырайт
Карга салган чанадай.
Кызыктыгын карасаң,
Базары, дүкөн калаадай.
Айтканымдын баяны,
Жерге тийбес аягы.
Молдолор алат колуна
Болот калем сыяны.
Жакын көрбө жаманды,
Бир күн тиер зыяны.
Таркабайт го тирдикте
Бу жалгандын кумары.
Дал отузга келгенче
Боз баланын убагы.
Алтымыш менен жетимиш
Абышканын курагы.
Караңгы гөр ичинде,
Мүңкүр, наңкир³⁰ сурагы.
Алда кандай болот дейм
Айта берсе жигиттер,
Сөз табылар акынга.

²⁹ Жааннам – жаханнам – тозок, кыйноо, жайы.

³⁰ Мүңкүр – наңкир - өлүк гөргө коюлуп, эл тарары менен келип, өлүктү тургузуп алып, сурак кылуучу эки периште.

Айткан менен түбүнө
Ким жетпеди акылга?
Жоо беттешип туралбас,
Сырын билген баатырга.
Жалынсаң да пайда жок,
Ишиң түшсө капырга.
Жалгыз малы атындай
Байыбай жүргөн жакырга.
Эси бар деп ишенбе,
Эрин коюп катынга.
Молдо болсоң акыры
Байкап жүргүн кагазга.
Байкап жүрсөң, жигиттер,
Балбан болгун намазга.
Напсиңизди тыйбасаң
Бир каларсың уятка.
Уят болуп каныгытп,
Аманатты жоготпо.
Бар болсо да жигиттер,
Эптүүсүнүп суратпа.
Кайраты бар, жигиттер,
Адат кылган намазга,
Бирөө буюм сураса,
Калтырбаңыз заматка.
Кыжалат болуп келгенге,
Эби келсе, жигиттер,
Калтырбаңыз уятка.
Капырлыктын нышаны —
Үйрөнбөңүз адатка.
Аксакалдар атайын,
Келдиңиздер бу жашка.
Карыганда кууланба,
Илгеркиңди көп айтып,

Жаш чагыңыз бир башка.
Тантыгансып адашпа.
Кылыгы жакшы боз бала
Кылган иши шамдагай.
Мен айтайын сиздерге
Жакшы менен жаманды
Аралаша ылгабай.
Жакшы жаман болсо да
Ичте болсун сырларың,
Ашкере айтып булгабай,
Маанисине жеткендер,
Салып турсун кулагын.
Тыңдабасын сөзүмдү,
Маанисине жетпесе,
Куру бекер чуулдап,
Мазе кылба өзүмдү.
Тек кетирбе сөзүмдү.
Жазар болсоң молдолор,
Жарым кылба сөзүмдү.
Кудай сүйгөн бенденин
Жугумталдуу бергени.
Байып чыгар бир күнү
Кызматына алганы.
Кең бейилдүү жигиттин
Иши келер илгери.
Ичи кара залымдин,
Элге батаар чеңгели.
Пайда болор жигитке
Жакшы өнөр билгени.

* * *

Оору көңүлүн ким ачар?
Ал сураган тең ачар.
Черленген эрдин кайгысын

Алдейлеп сүйгөн бала ачар.
Башка конгон бак ачар.
Адамы жигит арышын
Алма моюн жалкы чач
Жаркылдап күлгөн жар ачар.
Уул кайгысын ким ачар?
Алдындагы мекени,
Артындагы баанасы
Ата менен эне ачар.
Ат кайгысын ким ачар?
Күнүнө жети караган,
Жал куйругун тараган,
Сулу менен жем берип
Кадырын билген эр ачар.
Үзөңгүсүн тең тепкен,
Адил тууган кан ачар.
Аккан суу менен кең конуш
Түрлөнгөн жашыл көк ачар.
Жакшылык менен жамандык
Баары актан болгон соң
Сабырлык кылмак жарашар.
Кызыл ала кубулган
Кыргоолдун канаты.
Кызыктырып сүйлөгөн
Кылыч молдо санаты.
Тегеренсе бу тилим,
Тегирмендин барасы,
Дува кылып коюңуз,
Дин мусулман баласы.
Жагар болсо бу сөзүм
Жашы үлкөн агалар,
Оомыйын деп кол жайып,
Ак сакалдуу бабалар,

Кайсы бирин айтайын,
Кайгылуу эрде санаа бар,
Эшиткен муну бенделер
Дуба кылып коёр деп,
Мен карыпта дама бар.
Мен сүйлөйүн агайын,
Сандап түмөн «зар заман»,
Кызыкканда токтобой
Кызыл тилим ирмеймин.
Кыйык менен болдубу,
Кайсы экенин билбеймин.
Аты жакшы алданын
Кудурети көп экен,
Жомок деген билгенге
Тоодон үлкөн кен экен,
Айта берсем түгөнбөс,
Айдың чалкар көл экен.
Көптүгү көл жомоктун,
Айтканымча бар экен.
Ойлоп нуска кылайын,
Ажал жетип күн бүтсө,
Өлүмгө жок ылажым³¹.
Ыкыбалдуу кишилер
Адилеттен айныбас.
Анык ырас кишинин
Убадасы бузулбас.
Жамандардын адаты
Жакын досун оңдурбас.
Бу сөзүмдүн баянын
Артып жазам белгисин
Ар неменин аягын,

³¹ Ылаажы – айла, амал, арга.

Ар жеринен билдирген
Жардылардын жаманын.
Бар да болсо бейли тар
Байларыңдын сараңын
Барын айтып берейин,
Салып турсаң кулагың.
Агач³² тийген арадай,
Тилим турат сүйлөнүп,
Тегирмендин барадай.
Калет кылып койбоңуз,
Жакшы окуп карабай.
Молдо Кылыч мен атым,
Болжолу жок санатым.
Болот калем, дөөтүм,
Чала чыккан башынан
Чар китептен сабатым.
Жүрө-жүрө арбыды,
Казал жазып кагазым.
Калайыкка билинди,
Катка түшүп абазым.
Куран окуп молдолор,
Кылар бекен дувасын.
Көп алдында сүйлөймүн,
Көргөнүмдүн барысын,
Санат кылып саламын,
Билгенимди кагазга,
Бир-бирине жамайын,
Жигитчилик жүзүнөн
Аябасын дувасын.
Ракмат айткан ким болсо

³² Агач – жыгач.

Этек, жеңи жайылсын.
Этек, жеңи жайылган
Эли-журтум сарыбагыш.
Ушунчалык көп элден,
Акун чыккан мен жалгыз.
Окуп көргүн агайын,
Айып күнөө койбоңуз?!
Темир, Болот, Надырбек
Үчүкөдөн таралды.
Күлдү Тынай баарысы
Сарбагыштын урааны.
Ушу кезде заманы —
Эр Шабдандын убагы.
Кийинкиге сөз калса,
Канып турсун кулагы.
Айткан сөздүн жобосу,
Ойлоп турсаң сакчыдай,
Сөзгө төкөк³³ акындар
Сейректиги тамчыдай.
Сөзү улук көбүнүн
Этке тийген камчыдай.
Айтар сөзүн табалбай,
Кедир кеткен аңчыдай.
Айтарынан адашып,
Чала молдо балчыдай.
Башка акындан сөз курап,
Байга жүргөн жалчыдай.
Анык акын жаңылбас,
Калкан куйган алчыдай³⁴.
Анык тыңдап олтурсаң.

³³ Төкөк – зээнсиз, мокок. Сөзгө жок деген мааниде.

³⁴ Алчыдай – чүкөнүн төрт жагынын, таанын карама-каршысындагы жагы.

Билгиземин санатты,
Алда өзү чоң экен
Ар түрлүү жан жаратты.
Ар кайсысын ар башка
Жер жүзүнө таратты.
Жер жүзүндө адам зат
Бир кишиден таралды.
Кээ бирөө башынан
Тили дудук тубаса,
Кээ бир киши өмүрү
Тазалактан обочо,
Жакшы кылып кээ бирөөн
Жалпы элди сураатты.
Жарды кылып кээ бирөөн
Колго берди таякты.
Кээ бирөөн зарлатып,
Эки көзүн жоготту.
Кара жерге жашырып
Капкан салат түлкүгө,
Түлкү чындап жарашар
Башыңызда бөркүңө.
Өлгөндө да териси
Айнек болот көркүңө.
Анык адис мергендер,
Асынат бейм бараңды.
Атып алат жазбастан,
Тоодо бугу, маралды.
Кадыр алда кудайым,
Акыл менен карасаң,
Айтып турам мен дайым.
Ырысы жок азамат
Өз оокатын кылбаган,
Жалчы кирип бирөөгө

Жаны күндө тынбаган,
Илгеркиден нуска бар,
Байкасаңыз айтайын:
Ызаты жок боз бала
Сексендеги чалдайсың.
Акыл-эстүү боз бала,
Сыр аякта балдайсың.
Акылга кулак салбаган,
Жакшылыкка барбайсың.
Молдо Кылыч бечара
Көп күнөөнү көтөрдү,
Тобо кылсам теңирим,
Жазыгымды өткөрөр.
Дуба кылса окуган
Мен карыпка жетерби?
Кабыл кылса кудайым
Асман жердин баарысын
Жазган сөзүм түгөнбөс,
Калайыкка жайылсын.
Ичимдеги зар заман
Кумурскадай жайнасын.
Тегирмендей шакылдап,
Кызыл тилим сайрасын.
Угуп турган кишилер
Кайсы бирин кармасын.
Айткан болсо ачылар,
Акындардын арманы.
Ада болсо эзелден,
Алда таала барманы,
Айтканымда сөздөрүм
Агып турган булактай.
Эп келишкен кыйышып,
Эрди, катын ынактай.

Ай менен күн асманда
Ааламдардын жарыгы,
Алдындагы сайраган
«Зар замандын» аныгы.
Тышта сөөк жараткан
Жумуртканын кабыгы,
Суу түбүнөн жай алган
Дайра көлдүн балыгы.
Он сегиз миң ааламды,
Жаратуучу бир өзү.
Баарысынан артыгы —
Адам заат бендеси.
Чөп-чар, жыгач түрлөнгөн,
Курт, кумурска өнгөсү,
Токо наалат³⁵ шайтандын,
Артык болгон күнөсү.
Мен сүйлөймүн жигиттер,
Көңүлүңдү бузбасын.
Сүйлөгөндө билерсиң,
Ар бенденин өз башын.
Эр буйругун бек тутар,
Акылы бар ургаачы,
Алал болор идишиң,
Казан-аяк тулгасы.
Айта берсем кубанар,
Акылдуулар уккандай,
Муңду кылып сүйлөймүн,
Өз колунан чыккандай,
Болбой калар мазасы³⁶,
Боом суусун бургандай.

³⁵ Токонаалат – маскаралык, шерменделик, уят, ыппас, былык.

³⁶ Мазасы – даам, татым, шире.

Кагазынан билалбай
Кайсаңдаса көзүңүз
Кайран сөздү жоготпой
Жакшы байкап көрүңүз.
Акыл дыйкан кемеңгер,
Адам заат жөлөгү,
Адилеттүү ишиңиз
Өмүрүңдүн кереги.
Карыганча талыкпас
Өз оокатың, тиреги.
Окуп көргүн агайын
Бизге дува береби?
Адал жүрүп иш кылсак,
Кабыл болор тилеги.
Молдо Кылыч бакырга
Узун өмүр келеби?
Кудай билет жигиттер,
Көп жашабай өлөмбү.
Насип берип кудайым,
Куру бекер жүрөмбү?
Ыйман берсин теңири
Ажалсыз адам болобу?
Тагдыр жетсе алдадан
Учуп кетер чымындай
Денең жатар жыйылбай.
Буту, колуң бүгүлбөй,
Тиричиликти ойлосом
Ак сарайдын күлүндөй.
Мен сүйлөймүн далайды,
Калайыктан эринбей.
Акыретти көрсөтүп,
Пайгамбарга бак берди,
Китептерди көрсөтүп,

Молдолорго кат берди.
Чечен кылып бирөөнү
Сүйлөгөнгө эп берди.
Жакшы менен жаманды
Өзү билип текшерди.
Кудурети кудайдын
Күндү көккө жүргүздү,
Айды жарты чыгарып,
Алыстатты жылдызды.
Ай ааламга шам чырак,
Асыл кылды кундузду.
Он сегиз миң ааламды
Өз оозуна тургузду.
Жан жаныбар баарысын
Насип берип тургузду.
Суу түбүнөн жай берип,
Жаратыптыр балыкты.
Жодугөйгө³⁷ буюрду
Дуба менен арыпты³⁸.
Аят³⁹, куран, шарыпты⁴⁰.
Азиз кылып жаратты
Байгамбарга түшүрдү
Олуя зада шайыкты⁴¹.
Узун өмүр көрсөттү
Улукман ата-табыпты⁴².
Алтымышка чыгарбай
Өмүр чиркин карытты.

³⁷ Жадыгөй – сыйкырчы, дарымчы, арбоочу.

³⁸ Арып – арып, дуба, сыйкыр, дарым.

³⁹ Аят – курандагы ыр саптары.

⁴⁰ Шарып – ыйык, касиеттүү, кадырлуу.

⁴¹ Шайык – пир, касиеттүү адам.

⁴² Улукман ата - табыпты – байыркы замандагы акылман табып, дарыгерлер.

Тирилик берди көрсөтбөй,
Оору берип сынады
Азирети Айыпты⁴³.
Азап тартып канчалык
Алты жылда айыкты.
Адам ата, Аба эне
Бейиште булар көп жүрдү.
Канча даам-жемиштен
Беш жүз жылы жеп жүрдү.
Каар кылып кудайым
Бул жалганга түшүрдү,
Кабыл болуп тобосу
Кайтып экөө кошулду.
Адам ата, Аба эне
Эчен жылы зарылды,
Бири-бирин табалбай
Көздүн жашын тыйбады.
Адам заат баласы,
Ал экөөнөн туулду,
Аштык айдап, үй тикти,
Төрт түлүк мал урунду,
Капыр менен мусулман,
Динин айрып бузулду.
Бир канчалык тукуму
Динден кетип куруду.
Жер жүзүндө адам зат
Ал экөөнүн уругу.
Жалпы жандан артыкча
Барысынын тунугу.
Байкап, турсаң, маселен,.
Адам ашбас болорбу

⁴³ Азирети Айып – Ыйык Айып – дин өкүлү.

Айры белес, кезеңди.
Жакшыларды карасаң,
Адыл ойчу болбоду.
Адам акын жесе да,
Дүнүйөсү толбоду.
Молдолорду карасаң,
Ак селдесин оронду.
Аят-адис⁴⁴ буйругу
Акыл менен болбоду.
Напси бузук молдолор
Ач тайгандай жойлоду.
Кайда өлүм болсо да
Аңдыганын койбоду.
Молдо Кылыч сүйлөдү,
Бул замандын ал жайын.
Акыл менен сынасаң
«Зар замандын» абалын,
Келиштирип сүйлөсөм,
Киши билбес баянын.
Маани берер өзүңө
Байкап турсаң абайлап,
Шарыят менен шарт кылдым.
Жадугөйлөр окуса
Баш айланар теңселип.
Чала ойлоп токусаң
Бул дүйнөнүн түбү жок.
Түбүн түрүп сураба,
Тил билүүчү кишилер,
Мектептеги балдардай.
Ичиңдеги сырыңды
Акыл менен тапкандай,

⁴⁴ Аят – осуят сөз.

Азаматтын жаманы —
Иттен жаман качкандай.
Айткан сөзү адамга
Ай балталап чапкандай.
Азаматтын артыгы —
Зымга тарткан күмүштөй.
Айткан сөзү ширелүү
Демдеп койгон күрүчтөй.
Консо көңүл жай болот,
Колу ачык билиштей.
Сырын тышка чыгарбас
Таптап койгон кылычтай.
Көркүн көрсөң көрүмдүү
Ичи майда кебездей.
Ач болсо да тойгондой,
Арык болсо семиздей.
Боз баланын жаманы —
Чатак болор кыялы.
Айткан кеби адамга
Урушкандай сыягы.
Куру кайрат, жел өпкө
Колго кармап жүргөндөй,
Ала бакан таягы.
Эрин билген катындар
Эс билбеген эсердей.
Эрге кылсаң каяша
Эсиңизден кетерби.
Эри жаман катындар —
Эри менен алкылдап,
Аңги койгон айгырдай.
Ай, ай сөздү укбастан,
Айта берет тартынбай.
Анык чечен акындар —

Жазгы жааган жамгырдай.
Төгүп турат төңкөрүп,
Буудай салган калбырдай.
Кыз баланын жакшысы,
Күмүштөн куйган жамбыдай.
Качан болсо кыйма бел,
Адам качбай алгандай.
Калың токой карагай.
Кайың, терек, сөгөт, тал
Гүл чыгарып бүрдөдү.
Кызыл алтын тактысы
Падышанын мингени.
Жайы-кышы тери тон
Жарды-жалчы кийгени.
Казынага бай жыйды
Кызыл алтын дилдени.
Ою менен сурашып,
Орус бизди тергеди.
Илгеркидей замана
Кана кайра келгени.
«Зар заманым» — бу казал,
Зарланганга кулак сал,
Аңдасаңыз чыгат бейм
Айта берсем ар макал.
Акыл ойлоп жүрөргө,
Тааныш болсоң көп элге,
Айыл болсоң кошулуп,
Дүнүйөсү кененге,
Намыс кылба аянып,
Кызматыңды билерге.
Кошчу болсоң жакшыга,
Кубанарсың наркына,

Кыялыңыз түз болсо
Казак, кыргыз калкына.
Жүзүң жарык көрүнөт,
Калайыктын баарына.
Жалгыз аттуу жардынын
Жалгыз аты кокустан
Күлүк болсо багына,
Куда чыгар бирөнү
Сулуу чыгып кызына,
Ырыскыңдын белгиси.
Мен айтбаймын санатты,
Кулак салчы ушуга.
Бул айтканым-акылым
Байкап турсаң адамга,
Не кылса да кудайым
Өзү билет жазыгын.
Кудай кандай кылат деп,
Кетирбеген санаанды.
Кудуретти ким билет
Барды жоксон кылабы?
Болбос ишти ойлобо,
Ойлосоңуз акыры,
Кудуретин алданын
Акыл менен болжобо.
Шек келтирбе сөзүнө
Китеп ачкан молдого.
Ит болсо да дин үчүн
Жамандыкка булгаба.
Туура динден чыгасың
Адам ата, Авага
Шек келтирип коёсуң.
Тосулбаган макалым,
Өлмөйүнчө түгөнбөс,

Жомок менен казалым.
Сүйлө тилим «зар заман»,
Желиккенде мен өзүм
Жел кайыптан сөз табам.
Кубаныч кылар өзүмө
Кулак салып байкаган
Акыр дуйнө-заманды.
Айтып келем сөз кылып,
Нечен түркүн адамды
Акыл сөздү тутбаган
Дини катуу жаманды.
Ал сыяктуу адамдын
Ыйманы жок караңгы.
Кулак салсаң акылга,
Куулук кылба бакырга.
Убал кылып жаныңа
Убадаңды качырба.
Колуңуздан келбесе,
Болбос ишке асылба.
Анык адам болсоңуз,
Конок келсе жашынба.
«Зар заманым» ар кимге
Бейли менен уккандай.
Сайрап берсем алдыңа
Кулагыңа жуккандай.
Байкап турсаң түздүгү
Машинадан чыккандай.
Кызыл тилим сайраса,
Кыргый сабап учкандай.
Жомок сөздөр- дарыя
Кеме салса толгонбой,
Айта берсем кемибес
Кашык менен сузгандай.

Бу заманды ойлодум,
Илгеркинин ирээтин
Көзүм менен көрбөдүм.
Карыялар көп айтат,
Калпы, чынын билбедим.
Казак, кыргыз кармашып,
Канча олжо үлөшүп,
Калмак менен калчаны
Чабып алган бирлешип.
Кантип жылкы алганын
Карыялар көп айтат,
Илгеркинин адамын
Атасындай урматтап,
Аксакалдуу карыны.
Эмдигинин адамы —
Уяты жок залымы.
Ата-энеге баш бербейт,
Акылы жок бадиги⁴⁵.
Ар түтүндөн жыйылган,
Алык-салык чыгымы.
Кызын сатып кутулат,
Жарды, кедей, чабыры.
Бейли кетти түгөнүп,
Бу замана тарыды.
Жаш болсо да бечара,
Убайымдап карыды.
Байкап турсаң илгери
Бий-болушту билбеди.
Акча салып биздердей
Алык, салык бербеди
Көбү качып багынбай,

⁴⁵ Бадиги – сыркоо адамды эмдөө ырымы. Текстте эмдеген адам.

Орус жүзүн көрбөдү.
Кармап алып Маймылды,
Дарга тартып жай кылды.
Кокондуктун кандары,
Тактысынан айрылды.
Эр Тайлактын Осмону
Качып барып Кашкарга
Канча жылда кайрылды.
Кан Ормондун баласы:
Үмөтаалы, Чаргынды
Кашкар барып келген соң
Кадырынан тайгылды.
Кайдан билер бу капыр
Казак, кыргыз затыңы.
Кагаздап алды билдиңби
Катын, бала, зайбыңды.
Салдат алат бир кезде
Кармап алып жармыңды.
Эсептеди көрдүңбү,
Эгиз менен жалкыңды.
Баарын айтып бердимби
Бу капырдын мүнөзү
Бузулганын көрдүңбү?
Бир кудайдын талаасын
Меники деп кагаздап
Жапан чыккан жыгачын
Баарын сатып аласың,
Кантип оокат кыласың?
Илбесинди коруду,
Кушту кайда саласың?
Жылдан-жылга салын деп,
Закон баштап түгөнгүр
Замананы тарытып,

Истамбулдан беркини
Алды баарын багынтып.
Кудай урган бачагар
Кызыл башты кырганы.
Тарса, жөөт, үндүнү —
Барын жуда алганы.
Абалкыдан акыры
Айтып келем сөз кылып,
Мусулманды, капырды.»
Сөзүм аты «зар заман»
Ак кагазга жазылды.
Аманат жан кетерде
Ажал, өлүм жакынды,
Болжол менен абайла,
Бу замана такылды.
Өзүң жеке жебейсиң
Тапкан каражатыңды.
«Зар заманым» агайын,
Насиятка барабар,
Угар болсоң айтайын,
Ини менен агалар!
Акылы жок кээ киши,
Өлгөндөрүн табалар.
Анык жоомарт азамат
Карыптарга кайрылар.
Акыретте жоомарттын
Эки жүзү агарар.
Эске токтоо азамат
Өз акылын чамалар.
Жоон өпкө жоода жок
Мыктысынып чыңалар,
Бой көтөрүп сыланар.
Кудай алсын андайды

Ошентип жүрүп кур калар.
Жакшы болмок канчалык,
Жакшы болгон адамга
Кудай берер бак салып.
Арбак конуп кетпеген
Жүргөн менен мактанып.
Арзан болсо жакшылык
Ар ким өзү корсунбай
Жакшы чыгып албасбы,
Өзүнөн өзү сактанып.
Ырыскы, насип Алдадан,
Он сегиз миң ааламды
Кудай өзү жараткан.
Сүйгөн кулу болобу,
Анык асыл заададан.
Олуя чалыш бендеси
Жаман ишке барбаган,
Өз малынан башкага
Асты көңүл салбаган,
Ар бендеге ыйманды
Кудай насип кылганы.
Жупту болсо өзүнө
Эр жигиттин жубаны.
Көзү жетип ар ишке
Көңүлүңдү тапкандай,
Буюрганың бүтүрсө
Ичиң жылып турганы.
Эр жаманы, калайык,
Кадимки кара каргадай,
Кадырлабай сүйлөгөн
Карыларын ылгабай.
Байлар малын бакканы

Зекет⁴⁶ бербей сараңы
Ырыскысын булгаган.
Алал багып жей албай,
Чуркураган акылсыз
Өз колунан келе албай.
Кайбат кылат жакшыга
Акыл, айла табалбай.
Момунсуган байлары,
Коркокнунан көп кылат,
Жакшыларга пайданы.
Байда кылмак кайдагы,
Ким да болсо нар жагы.
Далай ишти кылгыдай,
Келер болсо дарманы.
Эмдигинин карысы,
Илгеркини жоктоду,
Ууру кылсаң киргени
Башың чыкпай ноктого.
Жөрөлгөсү замандын
Капыр алып эркиңди
Түштү жерге жылдызың.
Мал азайып, түгөндү
Соодагердин тыйыны.
Боздоткону жардыны —
Болуштардын жыйыны.
Барган сайын оорлук
Былтыркыдан быйылы.
Эл жегени көп болду
Жалган айгак күбөсү,
Карып жетим какшанды,

⁴⁶ Зекет – малдын, мүлктүн кырктан бирине берилүүчү садага.

Өмүрүнө унуткус
Айыкпаган так салды.
Илгеркинин адамы
Берекелүү убагы.
Казак, кыргыз өзүнчө,
Өзүбектин сурагы.
Падышасы алардын
Кокондуктан манабы.
Орус колун байлаган
Эмдигинин заманы.
Болуштукту талашкан
Элдин эки тарабы.
Жаңжал болуп чыр чыкса,
Журтка тиер зыяны.
Талаш кылса болушту
Эли кылар урушту,
Замананын дартынан
Далай адам улушту.
Пайда табам дегендер,
Көп залалды көрүштү.
Караңгы элди чайкаган
Чала болот кыргызга
Жамандык чыкса жарашып,
Өзүнчө салбай калыска,
Эрегишип тил албай
Үйөзгө барат арызга.
Айгак болуп жүгүрүп,
Жетип барат алыска.
Адамдын билбей күнөөсүн
Билсе кимди аясын,
Дини башка болгон соң,
Үлкөнгө кайдан карасын.
Күнөө түшсө мойнуңа

Адамдын койбос оюна,
Санына салып кишенди
Шибердин айдайт жолуна.
Иш өткөн соң пайда жок,
Сураса бербес колуна.
Орустан көрбө күнөөнү,
Кыргыздын курсун тилеги.
Коём деп жатып куруду,
Бир-бирине күнөөнү.
Казак, кыргыз бузулса,
Орус жайды билеби?
Орустун ичи кең экен,
Эси менен жүргөн эл экен,
Казак менен кыргызды,
Сурак кылаары эп экен.
Алдабаган ар кимди
Убадага төп экен.
Угуп турсам ар кимден
Кумурскадан көп экен.
Улуктары көбүнчө
Акылга дыйкан кен экен.
Акылын тартып ар кимдин,
Адат, үрпүн ченеген
Көбүндө бар адилдик,
Жардынын жайын караган.
Жакшы менен жаманды
Жалпы бирдей санаган.
Улуктары баракор
Аябай журтту талаган,
Акча десе токтобой
Түшө калат салаадан.
Ошондо да орустун
Азоолак экен чыгымы.

Акылга туура кылыгы.
Түгөтүп койду элиңди,
Кыргыздын чыгым-ырымы.
Өзүңдүн жакшы болушуң
Кетирип жатат шайыңды,
Каныңды соруп сүлүктөй
Соруп жатат майыңды.
Орустун далай улугу
Кылат экен кайырды.
Кыргыздын болуш, манабы,
Маңдайга бүткөн бир малың
Жалгызыңдан айырды.
Айта берет «зар заман»
Айып дебе шайырды.
Орустун кана жазыгы?
Малайга берет акыны,
Падышалуу чиркиндин
Законго туура жатыгы.
Каратса да жериңди,
Арзан кылды эгинди,
Сураса кыргыз орусту
Тердирет эле коңузду.
Акы бербей аларга,
Салат эле жумушка.
Кылба журтум убайым,
Орусту берген кудайым,
Мусулманга каратпа
Деп тилеймин, сураймын.
Мусулмандан кан болсо,
Курутпайбы жудайын?
Акыл менен карагын,
Ичип жатат молдолор
Сыра менен арагын.

Ошолорду кудайым
Кандай кылып алаарын
Өлгөндөн соң ким билет,
Кандай болуп калаарын.
Жаман деген китепте
Адам кылган арамын.
Айтып ылгап боло албайт
Түгөнгүрдүн заманын.
Келди акыр замана —
Карабас ини-агага.
Бөлөк санаа, көңүлү,
Өзүнөн тууган чырагы.
Алыс жерден айлалап
Угуп турат кулагы.
Адамды кырат айбанча,
Анын кимге убалы.
Зар заманым аяктап,
Болду бүтөр убагы.
Азырынча отурган
Кылар бизге дубаны.
Эмдигинин кезеги
Канаттуунун жомогу.
Өз алдынча бир аалам
Аны айтпасам болобу.

БҮРКҮТТҮН ТОЮ

Мурунку өткөн заманда,
Жан-жаныбар аманда,
Ар уруктун баарысы
Эрки менен болгондо.
Алсыздарын алдырып,
Эси чыгып ошондо
Булбул чечен ой кылды,
Бүркүт баатыр той кылды.
Ал жеткенин алдырып,
Канаттуунун баарына
Катуу бүлүк салдырып.
Жагалмайды жиберди,
Жалпы чоңдун барына
Барып кабар сал деди.
Үкү куштун жакшысы,
Бабырган куштун бакшысы
Баары келсин деп айтты.
Бүркүт баатыр улугу.
Карчыга куштун камбылы,
Кошо келсин деп айтты.
Ылаачындай алгыры,
Ителгидей илгири,
Бу да келсин деп айтты.
Кыргый келсин кыпылдап,
Турумтай келсин шыпылдап,
Куркулдаган кузгуну
Карышкырдын жолдошу
«Мен үчүн жаның кый» — деди,
Кара куштун баарына
Кабар салып жый деди.

Тоо башында жоруну,
Ак кажырдай зоруну,
Тазкарадай далбакты,
Илек-илек калдакты,
Куйругу узун салпакты
Ала карга, чаркарга,
Чөкөтаан, сагызган
Баары келсин деп айтты.
Аксары менен кулаалы
Бу да келсин деп айтты.
Кайраты жок кубаары
Куйкө бийчи келсин де.
Аңыздан чычкан терсин де,
Мурун келген мейманга
Жемиш кылып берсин де.
Боз чымчыктын баарысын
Борбаш баатыр жыйсын де.
Чабиекей керектүү
Чакырып кел деп айтты.
Күкүк менен Сейнекти
Баатыр бүркүт улугу
Ойлоп туруп кеп айтты:
Баары келсе агайын,
Кеңешемин деп айтты.
Жалпы жайык эп келсе
Той кыламын деп айтты.
Кеңешип жооп бер деди,
Ынтымакка кирбеген
Сонунду менден көр деди.
Ынтымактуу болсоңор
Тоо башында уларды,
Көл боюнда кууларды,
Кекилик менен чилдерди,

Өрдөк, чүрөк, каздарды
Аңтарып барын жыйып кел.
Бирин койбой жаздырды
Баатырдыкын макул деп
Баары айткан акыл деп,
Айтканынын баарысын
Азыр жыйып келели.
Баатыр бүркүт балбаны
Кыйырдын кызыл түлкүсүн
Кымтый кармап олтуруп,
Чеңгелин сере¹ толтуруп,
Адырдан аркар алдырып,
Кобуттан² кулжа эңдирип,
Арыштарын арбайтып,
Чакмак атып көкөлөп,
Эңиштен элик бөктөрүп,
Эрдигине салдырып,
Кулжа менен текени
Куса кылып кекеди.
Айбатын жандан ашырып,
Аркыраган бөрүнү
Текөөрге бастырып,
Айдап келип жумушка
Салып койду кажырды.
Журт аңдыгын көк жору,
Канын төккөн таскара,
Туу көтөргөн туруна,
Байбичеси каркыра,
Жасоол кылган башынан
Жагалмайдай учкулду,

¹ Сере – көп, арбын. Текстте жыкжыйма, абдан, мол деген мааниде.

² Кобут – оюк, үңкүр маанисинде.

Эт кайтартып коюптур
Этке жерик³ кузгунду.
Азанчы кылды тоокту
Азгина⁴ карап байкачы
Тамашаны — зоокту.
Таштан мечит курдуруп⁵,
Суудан даарат алдырып,
Жайнамазын жайдырып,
Ыймам кылды торгойду,
Башына селде чалдырып.
Кашкулак коңуз тер деди
Алыстан келген мейманга
Союш үчүн бер деди.
Тазып калган кургур деп
Бөрүнү кой сой деди.
Бооруңду мыжыгам
Бурунгуңду⁶ кой деди.
Алып келип аюуну.
Кемегени каз деди,
Маймыл казан аз деди.
Илек-илек чулдукту
Ичеги-карын жуу деди.
Жонго чаап жоруну
Эт жедирбей куу деди.
Жумуш жөнүн билбеген
Тазкаранын башына
Сорпону жаба куй деди.
Кара боор, чулдурук

³ Жерик – талгак.

⁴ Азгина – азыраак, бир азга.

⁵ Кургуруп – курдуруп.

⁶ Бурунгуңду - мурункуңду.

Калың соно, куу, өрдөк,
Какылдаган кашкалдак,
Безилдеген безбелдек,
Суу бойлогон ак чардак,
Кирпичечен түн жойлок,
Ушулардын баарысын
Аңыз менен алдырды.
Чечен болду булбулу,
Торгой болду молдосу,
Кекилик ашкан жоргосу,
Үпүп болду жолдошу.
Эшен болду күкүгү,
Сопу болду үкүсү,
Күйкө болду бийчиси,
Жөргөмүш болду дарчысы.
Үйчү кылды мышыкты
Тыйды баары кыйшыкты.
Комуз берди колуна
Чегирткеге черттирип,
Сагызганды сайратты
Жөө жомогун айттырып.
Күкүккө чоор тарттырып,
Кычы кара карганы
Үйгө түшпөй кайт деди.
Тазкараны, жоруну
Күрөш салып бер деди.
Суур берем байгеге
Жемиң айрып бөл деди.
Билектерин түрүшүп,
Өөдө-төмөн сүрүшүп,
Канаттары бүрүшүп,
Карпый кармап бир-бирин
Канат жүнүн жулушуп,

Чеңгелдешип тартышып,
Бири-бирин алалбай,
Байгесине жеталбай,
Эч-эчтеме тийген жок.
Бөрүдөн калган тарптарды
Кажырдан бийсиз алган жок.
Ушакчысы таранчы
Биринен да жаңжал жок.
Салтанатын карачы,
Токойдон алды коёнду,
Кайран учкул оёнду
Куу канатын жаптырып,
Байге бөлүп сайдырып,
Чогулушкан бийлери
Байге бөлгөн жерлери.
Баш байгеси куу болду.
Бирден соңго сайыптыр,
Койдой болгон тоодакты.
Баш байгеси аз болду,
Үчүнчүсү каз болду.
Төртүнчүсү уларды,
Бешинчиге сайыптыр,
Кекилик, чил, чубарды.
Алтынчыга өрдөктү.
Жетинчиге бөдөнө.
Сегизинчи боз чымчык.
Тогузунчу байгеси —
Келести байлап коюптур.
Онунчу сайган байгеси
Майда чычкан болуптур.
Ат айдады баарысы
Чоң жол менен чубатып,
Тентектик кылган балдарды

Чоң кол менен кууратып,
Жолдон чыккан балдарды
Сабап жүрөт сулатып.
Ак кулаалы салпаңдап,
Эл чакырчы болду дейт.
Ачамай⁷ куйрук кардыгач
Ат айдоочу болду дейт.
Сүрөөчү жолдон тосуптур.
Кайра тарткан жеринен
Карчыга кыран озуптур.
Шуулдатып канатын
Бирден кийин ылаачын.
Жеген жеми күч болуп,
Чүйлү келди үч болуп.
Күйүп-жанып өрт болуп,
Тынар келет төрт болуп.
Анда-санда баркылдап,
Ителги келет беш болуп.
Шамдагай болуп учкансып,
Кыргый келет артынан.
Ооп кетип этинен
Турумтай келет жетиге.
Табуу катуу семиздеп,
Жагалмай келет сегизге.
Жеген жеми коңуздан
Кулаалы келет тогузга.
Канжыгадан көтөрүп,
Кара саңдан бөктөрүп,
Куюшкандан алышып,
Күйкөдөн араң өткөрүп,
Башы койдой экен деп,

⁷ Ачамай – ача.

Байлап алды келести.
Ону-беши биригип,
Айдап алды келести.
Өзүмдүн атым чыкты деп,
Өңөрүп алды келести.
Көтүн жакшы оёлу,
Тулуп кылып соёлу.
Чөп чаларга тиши жок,
Эчтемеден иши жок
Чегиртке салгыч кылалы.
Капталынан оёлу,
Кайыш кылып алалы.
Он болду күйкө адашып,
Онунчу чычкан байгесин
Кулаалыдан талашып,
Байге менен эл-журттун
Талашканын карашып.
Кулаалы, күйкө ой деди,
Талашканың кой деди.
Жер үстүндө чычкан көп,
Жетер, алып той деди.
Ошол жерден баатырлар
Олжосун бөлүп алышты.
Торгойго куран окутуп,
Бата кылып калышты.
Жай-жайына кетишип,
Бет алдынан тарашты.

БУУДАЙЫК

Мурунку өткөн заманда,
Жан жаныбар аманда,
Абалкан аттуу кан болгон
Ар түлүккө шай болгон.
Каратөлөк Саятчы
Ушул кандын тушунда
Кушка тилмер¹ жан болгон,
Саятчы Төлөк тилмериң
Бир күнү жатып түш көргөн,
Түшүндө жакшы иш көргөн.
Эртең менен болгондо,
Энесине сүйлөгөн:
— Түндө бир жатып түш көрдүм,
Өзүмө жакшы иш көрдүм,
Токойду көздөй барыпмын,
Токойдогу көп кендир
Аны алып келипмин,
Кыз-келинге ийритип,
Торду түйүп алыпмын,
Көк кендир жибек тор алып,
Ак көгүчкөн тир* алып,
Эркин-эркин-эркин тоо,
Эркин тоонун ары жагы
Телегейи тегиз тоо.
Тегиз тоонун бер жагы
Айры белес ач кайкаң,
Алакандай көк тайпаң.
Мына ошого барыпмын.

¹ *Тилмер* – саяпкер, куштун жайын билген киши деген мааниде.

* *Тир* — алгыр куштарды азгырып кармоо үчүн тордун ичине байланып коюлган жандык

Чырпыктарды сыйыпмын,
Торду жайып салыпмын.
Куш төрөсү буудайык
Аны кармап алыпмын.
Абалкандай Жаныбек
Ага тартуу кылыпмын.
Ат баштаган бир тогуз,
Аны берди бегилик²,
Төө баштаган бир тогуз,
Муну берди бегилик.
Кой баштаган бир тогуз,
Дагы берди бегилик.
Уй баштаган бир тогуз,
Аны да берди бегилик.
Саадагым сары алтынга толтурду,
Санаам менен болтурду.
Көмүркөйүм көп күмүшкө толтурду,
Көңүлүм менен болтурду.
Буларды алып жатыпмын,
Бул эмне болучу,
Энеке, бул түшүмдү жоручу?
— Мен уктум эле, балам, карыдан,
Көптү көргөн сарыдан*
Буудайык кармап алганда
Бу тапка кирбейт дечү эле.
Тапка кирсе буудайык
Колго конбойт дечи эле.
Колго консо буудайык
Туурга турбайт дечү эле.

² Бегилик – бек, хан.

* Айланада болуп турган окуяларга кабардар адам, коомдук окуялардын билерманы.

Туурга турса буудайык
Үндөккө келбейт дечи эле.
Үндөккө келсе буудайык
Кармап алган ээсинин
Теш этине тоёт дечү эле.
Боор этине тоёт дечү эле.
Канын көзүнө куят дечү эле.
Анан табы катуу буудайык
Тапка кирет дечү эле.
Койгун, балам, сен барба?
Азапка мени — сен салба?!
Энесинин сөзүнө
Саятчы бала болгон жок,
Асили тилин алган жок.
Кушка тилмер саятчы
Көк жибектен тор алып,
Көк көгүчкөн тир алып,
Эркин-эркин-эркин тоо,
Эркин тоонун ар жагы,
Телегейи тегиз тоо.
Тегиз тоонун бер жагы,
Айры белес — ач кайкаң
Алакандай көк тайпаң,
Көк тайпаңга барганы.
Төлөнү³ казып салганы.
Куш төрөсү буудайык
Кудайдан тилеп калганы.
Нак ошо кез — күндөрдө
Жамы куштун төрөсү —
Буудайык тамашага чыгыптыр,
Кабар салып куштарды
Бирин койбой жыйыптыр.

³ *Төлө* - жер төлө. Жерди казып салынган кепе – там жер үй. Таштан жасалган калканчы.

Он ылачын, ои туйгун
Оң жагында кароолу,
Беш ылачын, беш туйгун,
Беш жагында кароолу.
Туштап учкан турумтай,
Жандап учкан жагалмай,
Кырдап учкан кыргыек,
Төө көтөргөн газ кара,
Туу белгиси каркыра.
Эшик ага бүркүтсүң,
Чындап ачуусу келгенде
Жалпы кушту үркүтсүң.
Барын жыйып алды ошол,
Тамашага чыкты ошол.
Анда жалпаңдап учкан жаман сары,
Кудай алган кулаалы,
Көзү кызыл бөктөргө,
Экөө туруп кеңешет:
Сай жакалай учсакчы,
Сарала моюн соно алып,
Муну тоют кылсакчы.
Көл жакалай учсакчы,
Көк ала моюн соно алып,
Аны тоют кылсакчы,
Кайтып чыгып келсекчи.
Макул болот, куп болот,
Баракелде эп болот —
Деп убада кылышып,
Көл жакалай учуптур,
Көк моюн соно табалбай,
Жалпаңдай учкан жаман сар
Кайрылып өйдө чыгыптыр.
Айры белес, ач кайкаң,

Алакандай көк тайпаң
Көгүчкөндү көрдү ошол,
Качырып сала берди ошол.
Торго келип чалынды,
Колго түшүп алынды.
Жакын жаткан саятчы,
Ыргып тура калды ошол.
Ары имерип караса,
Бери имерип караса,
Чын буудайык өзү эмес,
Өзү турмак көзү эмес.
Буудайыктын текөөрү
Темирдей болот дечү эле,
Тепкени өлөт дечү эле,
Кнааты кайкы дечү эле,
Жогдору⁴ тайкы дечү эле,
Бели мекир дечү эле,
Көзү чекир дечү эле,
Үнү заар дечү эле,
Жүнү чаар дечү эле,
Куйругу кундуз дечү эле,
Чабыты жылдыз дечү эле,
Куйругу кучак дечи эле,
Чалгыны бычак дечи эле,
Бу буудайык өзү эмес
Өзү турмак көзү эмес.
Мунун мойнун үзүп алайын
Торго садага кагып салайын,—
Деди дагы саятчы
Чыгарып тордон алды ошол,
Мойнун үзүп калды ошол,

⁴ Жогдору – Канаттуунун ээк алдындагы үрпөйгөн жүнү.

Торго садага кагып калды ошол,
Анан төлөгө кирип жатты ошол.
Кудай алган бөктөргө
Сай жакалай учту дейт,
Сарала моюн таба албай,
Кайта келе жатты дейт.
Айры белес, ач кайкаң,
Алакандай көк тайпаң,
Үстүнөн учуп өттү дейт.
Көгүчкөндү көрдү ошол,
Качырып сала берди ошол,
Кудай алган бөктөргө
Торго чалынып жатып калды ошол.
Жакын жаткан саятчы
Ыргып тура калды дейт
Чыгарып тордон алды дейт.
Ары имерип караса,
Бери имерип караса,
Буудайыктын өзү эмес,
Өзү турмак көзү эмес.
«Кудай алган бөктөргү,
Сенин мойнуңду үзүп алайын,
Торго садага кагып салайын»,—
Дегенинде саятчы
Бөктөргө туруп муну айтат:
— Айланайын саятчы,
Кагылайын саятчы,
Мойнумду жулуп нетесиң,
Не муратка жетесиң?
Сенин сураганың эмне?
Сенин тилегениң эмне?
Сенин самаганың эмне?

Сенин саптаганың эмне?
Анда Төлөк муну айтат:
— Менин сураганым буудайык.
Менин тилегеним буудайык.
Менин самаганым буудайык.
Менин саптаганым буудайык.
Анда бөктөргө туруп жалынат:
— Экөөбүз дос бололук,
Коё бергин сен мени
Мен оңдой-оңдой учайын,
Буудайыктын оң колтугуна
Учуп кирип барайын.
Солдой-солдой учайын,
Буудайыктын сол колтугуна
Учуп кирип барайын.
Машайыктын жолунан
Абдан жатып тилейин.
Азгырып алып келейин.
Самаганың буудайык —
Эрчитип келип берейин.
Саятчы туруп ойлонуп,
Бу сөздү макул көрдү ошол,
«Баргын жанбарым» — деп,
Бошотуп коё берди ошол.
Зыпылдап учуп бөктөргө,
Буудайыкка барды ошол.
Барып айтып калды ошол.
— Айланайын төрө куш,
Кагылайын төрө куш,
Мен көргөндү көрдүңбү?
Мен туйганды туйдуңбу?
Эркин, эркин-эркин тоо
Эркин тоонун ар жагы

Телегейи тегиз тоо.
Тегиз тоонун бер жагы
Айры белес ач кайкаң,
Алакандай көк тайпаң,
Мында сар ала моюн сагызган,
Сандап бир жаткан көгүчкөн
Ага учуп барсакчы,
Бирден-бирден алсакчы!
Чала тоют болсокчу!
Кайта чыгып келсекчи!
Куш төрөсү буудайык:
«Макул болот, куп болот
Баракелде эп болот»,—
Калдаңдап учуп калды ошол,
Айры белес, ач кайкаң,
Ага жетип келди ошол.
Көгүчкөндү көргөндө
Куш төрөсү буудайык
Токтонуп тура албастан
Качырып сала берди ошол.
Көк жибектен торлорун
Көңтөрүп алып кирди ошол.
Ак жибектен торлорун,
Аңтарып алып кирди ошол.
Жакын жаткан саятчы,
Төлөдөн чыга калды ошол.
Барып баса калды ошол.
Чыгарып тордон алды ошол.
Ары имерип караса,
Бери имерип караса,
Чын буудайык өзү экен,
Өзү турмак көзү экен.
Мунун текөөрү темир турбайбы,

Тепкени өлөт турбайбы,
Үнү заар турбайбы,
Жүнү чаар турбайбы,
Куйругу кундуз турбайбы,
Чабыты жылдыз турбайбы,
Бели мекир турбайбы,
Көзү чекир турбайбы,
Куйругу кучак турбайбы,
Чалгыны бычак турбайбы,
Чын буудайык өзү экен.
Өзү турмак көзү экен.
Кушка тилмер саятчы
Бабединди көп айтып,
Үйүн көздөй жөнөдү.
Үйүнө алып келди ошол.
Эл журтунун барына,
Кабарды катуу берди ошол.
Калың түлөө кылды ошол.
Абалкандай Жаныбек,
Буга алып келди ошол.
Ат баштаган бир тогуз
Аны берди бегилик,
Төө баштаган бир тогуз
Муну берди бегилик,
Уй баштаган бир тогуз
Аны берди бегилик,
Саадагын сары алтынга толтурду,
Санаасы менен болтурду.
Көмүркөйүн көп алтынга толтурду,
Көңүлү менен болтурду.
Абалкандай Жаныбек,
Буудайыкты алды ошол,
Куш төрөсү буудайык

Колго конбой койду ошол,
Колго консо буудайык
Туурга конбой койду ошол,
Туурга консо, буудайык
Тапка кирбей койду ошол,
Тапка кирсе буудайык
Үндөккө келбей койду ошол.
Анда, Абалкандай Жаныбек
Калкына кабар салды ошол.
«Буудайыкты ким тапка киргизсе, самаганын беремин» —
деп
жар салды. Анда калың элдин ичинен куу кемпир чыгып
келип: —Алдаяр
ханым, мен тапка киргиземин, менин самаганымды
бериңиз,—
деди. Хан: —Самаганыңды айт, беремин,— деди.
— Менин самаганым ушул — он беш жаштагы балага
алып
бериңиз, анан айтамын,— деди кемпир. Хан кемпирдин
тилегин
Орундады, он беш жашар балага никелеп алып берди.
Кемпир: — Буудайыкты ким кармаса ошону сойгузуп, төш
этинен ойгузуп, боор этине тойгузуп, канын көзүнө куйса,
тапка
кирет, жайылып чыкканда көзүнө эмне көрүнсө ошону
алат,— деди.
Аны уккан соң хан саятчыны чакыртты. Саятчы соёрун
билип,
элин жыйып алып айткан керези:
— Буудайыкты таптоого
Мени хан алып барып сойгондо,
Төш этимен ойгондо,
Боор этиме тойгондо,

Чарайна менен чаптаңар,
Булгары менен каптаңар,
Отуз жолдун оозуна
Оңдоп алып койгула.
Тогуз жолдун тоомуна,
Топтоп алып койгула.
Бейитимдин үстүнө
Кош көчөттү орнотуп,
Мунар кылып койгула.
Жалгыз чырпык сайдырып,
Чынар кылып койгула.
Индистандан куш келсе,
Мунарыма туш келсе,
Куштан зая болду деп,
Дува кылып өтөргө,
Дувасы кабыл жетерге,
Меке менен Медина
Бул экөөнөн куш келсе,
Чынарыма туш келсе,
Куштан зая болду деп,
Дува кылып өтөргө,
Дувасы кабыл жетерге,—
деп айтты да, канга барды. Кан саятчыны союп,
буудайыкка жем кылып берди.
Куш төрөсү буудайык
Саятчынын төш этинен ойду ошол,
Боор этине тойду ошол.
Көзүнө канын куйду ошол.
Тапка кирбес буудайык,
Тапка кирип калды ошол.
Абалкандай Жаныбек
Алып чыгып салды ошол.
Көсө куйрук, көк даңгыт,

Карышкыр алды буудайык.
Чагарак куйрук, чаар жоон,
Жолборс алды буудайык.
Түндө-түндө жүгүргөн
Түлкүнү алды буудайык.
Караңгыда жүгүргөн,
Карсак алды буудайык.
Тектирдеги текени,
Терип алды буудайык.
Куюлушта кулжаны
Кууп алды буудайык.
Эңкейиште эчкини
Эңип алды буудайык.
Адырдагы аркарды
Аны алды буудайык.
Бадалдагы маралды
Барып алды буудайык.
Арсаң-арсаң жүгүргөн,
Аюу алды буудайык.
Тишин кыр ташка бүлөгөн,
Ырысын жерден тилеген,
Чөп тамырга тойбогон,
Качырганын койбогон,
Каман алды буудайык.
Абалкандай Жаныбек
Ойго салса буудайык,
Ойдон эме койбоду.
Тоого салса буудайык
Тоодон эме койбоду.
Ал аңгыча болбоду,
Алды жаккы батуудан
Алтымыш айры ак бугу
Арбаңдап качып берди ошол.

Абалкандай Жаныбек
Ага шилтеп калды ошол.
Азуулуу куштун баласы
Ак бугуга карабай
Асмандап учуп калды ошол.
Караны кара саларбы,
Качып карап каларбы.
Төрөнү төрө саларбы,
Төмөн карап каларбы.
Куш төрөсү буудайык,
Алтындан боосун тытты ошол,
Айга карап сызды ошол:
Күмүштөн боосун тытты ошол.
Күнгө кайым болду ошол.
Көздөн кайып болду ошол.
Салган күнү кечинде,
Кечки салкын бешимде,
Абалкандын колунан
Машайыктын жолунан,
Куш төрөсү буудайык
Качып кетип калды ошол.
Абалкандай Жаныбек
Аңгырап карап калды ошол.
Жанында жигиттерине
Абалкан туруп кеп айтат:
Үңкүр ташка барыңар,
Өкүрүп кайтып келиңер.
Чагыр ташка барыңар,
Чакырып кайтып келиңер.
Андан арга болбосо
Жылкы ичинде аласы
Саятчынын Тынымсейит баласы
Кушка тилмер дечү эле,

Ошого жетип кабар айтыңар.
Бачым жетип барыңар.
Буудайыкты издесин.
Издеп барып сурасын.
Таап алып бул келсе,
Ат баштаган бир тогуз
Аны берем бегилик,
Төө баштаган бир тогуз
Муну берем бегилик,
Кой баштаган бир тогуз
Дагы берем бегилик,
Уй баштаган бир тогуз
Аны да берем бегилик.
Саадагын сар алтынга толтурам,
Санаасы менен болтурам.
Көмүркөйүн көп алтынга толтурам,
Көңүлү менен болтурам.
Абалкандай Жаныбек
Бул жардыкты берди ошол.
Жанындагы жигити,
Жылкы ичинде аласы,
Саятчынын Тынымсейит баласы
Ага жетип барды ошол.
Баарын айтып калды ошол.
Кечки салкын бешимде,
Абалкандын колунан
Машайыктын жолунан,
Куш төрөсү буудайык
Качып кетип калды ошол.
Сени кушка тилмер дечү эле,
Буудайык таап сен келсең
Ат баштаган бир тогуз
Аны берет бегилик,

Төө баштаган бир тогуз,
Муну берет бегилик.
Кой баштаган бир тогуз
Муну берет бегилик,
Уй баштаган бир тогуз
Муну берет бегилик.
Саадагың сар алтынга толтурат,
Санааң менен болтурат.
Көмүркөйүң көп алтынга толтурат,
Көңүлүң менен болтурат.
Жылкы ичинен аласы,
Саятчынын Тынымсейит баласы
Кер ооз атын минди ошол,
Кебез тонун кийди ошол.
Күл азыкты жыйды ошол,
Буудайыктын артынан
Издемек болуп чыкты ошол.
Атынын оозун бошотуп,
Сар талаа ылдый чыкты ошол.
Талаада аштык айдаган
Дыйкандарга барды ошол.
— Айланайын дыйкандар,
Шамыянын шайлаган,
Шайлап аштык айдаган.
Ак үрөөнүн чачтырган,
Жердин жүзүн ачтырган.
Буурсунун буктурган.
Кара жерге суктурган.
Кош өгүзүн байлаган,
Кошултуп аштык айдаган.
Күздүн күнү болгондо
Орогун уста таптаган,
Качыраган ак будай

Башынан ылдый каптаган.
Топонун тоодой жыйдырган,
Кызылын кырдай үйдүргөн,
Бешилигин⁵ аштаган,
Кызылын асманды көздөй таштаган,
Ак улагын бакырткан,
Айылдын барын чакырткан.
Кек улагын бакырткан,
Көптүн барын чакырткан,
Айланайын дыйкандар,
Барың мында турупсуң!
Кечээ күнү кечинде
Кечки салкын бешимде,
Абалкандын колунан,
Машайыктын жолунан
Буудайык качты көрдүңбү?
— Андай неме билбедик,
Сурай бергин жаш бала,
Буудайыкты көрбөдүк.
Андан ары чапты ошол,
Жыйналышып отурган
Калың кушка барды ошол.
Барып сурап калды ошол:
— Котурепей коңкулдак,
Кой кайтарган тоңкулдак,
Ала тамак чыйпылдак,
Ала карга азанчы,
Кара карга казанчы,
Сагызган элдин жокчусу,
Кой карга элдин бокчусу,
Барың мында турупсуң.

⁵ Мекир – бүкүрү.

Кечээ күнү кечинде,
Кечки салкын бешимде,
Абалкандын колунан,
Машайыктын жолунан,
Куш төрөсү буудайык
Качып кетти көрдүңбү?
Андай неме билдиңби?
— Андай неме билбедик,
Сурай да берчи жаш бала,
Буудайыкты көрбөдүк.
Андан ары барды ошол,
Чогулушуп олтурган
Чымындарды көрдү ошол.
Алардан сурап калды ошол:
— Кара чымын, бир өзүң,
Кашка чымын жолдошуң.
Узун тумшук чиркейсиң,
Ачык күндү бүркөйсүң.
Узун сары машасың,
Жазынкысын болгондо
Аштыкчынын такымынан ашайсың⁶.
Көгөн деген бийиң бар,
Кок камыштан үйүң бар,
Барың мында турупсуң.
Кечээ күнү кечинде,
Кечки намаз бешимде,
Абалкандын колунан,
Машайыктын жолунан,
Буудайык качты көрдүңбү?
Андай неме билдиңби?

⁶ *Ашайсың* – жейсиң, тиштейсиң деген мааниде.

— Андай неме билбедик,
Буудайыкты көрбөдүк,
Сурай да берчи жаш бала.

Андан ары желди ошол,
Сагызганга келди ошол.
Кушка тилмер жаш бала
Сурап жатып калды ошол:

— Ойдо жоор көрүнсө,
Ойдолотуп кубасың,
Алып келип жыгасың,
Оң көзүнөн оёсуң,
Сол көзүнөн тоёсуң.
Кырда жоор көрүнсө,
Кыйкаңдатып кубасың,
Кыйратып барып жыгасың.
Оң көзүнөн окуйсуң,
Сол көзүнөн чокуйсуң.
Арт жагыңды карасам,
Келеңгер чачпак салгандай,
Бут жагыңды карасам
Соору өтүк кийгендей,
Сагызгандай баатыр куш,
Сенде мында турасың,
Кечээ күнү кечинде,
Кечки салкын бешимде,
Абалкандын колунан,
Машайыктын жолунан,
Куш төрөсү буудайык,
Буудайык качты көрдүңбү?
Же кабарын билдиңби?
— Андай неме көрбөдүк,
Андай неме билбедик,

Сурай бергин карагым.
Жылкы ичинде аласы
Саятчынын Тынымсейит баласы
Арыкарай барган соң
Чакчыгайды тапкан соң:
— Жаз болгондо, жан бүткөн
Тилинин баарын туурайсың.
Кыш болгондо сен байкуш
Жер түбүндө куурайсың.
Чакчыгайдай чечен куш,
Сенде мында турупсуң,
Кечээ күнү кечинде,
Кечки салкын бешимде,
Абалкандын колунан,
Машайыктын жолунан,
Куш төрөсү буудайык,
Качып кетти көрдүңбү?
Андай неме билдиңби?
— Андай неме билбедим.
Буудайыкты көрбөдүм.
Издей бергин жаш бала.
Кер ооз атты теминип,
Илгери карай демигип,
Калың кушка учурады,
Алардан да сурады:
— Жандап учкан жагалмай,
Туштап учкан турумтай,
Кырдап учкан кыргыек,
Он ылачын, он туйгун,
Баарың мында турупсуң.
Беш ылачын, беш туйгун,
Бешөөң мында турупсуң.
Туу көтөргөн таз кара,

Туунун беги каркыра,
Эшик ага бүркүтүң,
Чындап ачууң келгенде,
Жамы кушту үркүттүң.
Барың мында турупсуң.
Кечээ күнү кечинде,
Кечки салкын бешимде,
Абалкандын колунан,
Машайыктын жолунан,
Куш төрөсү буудайык,
Буудайык качты көрдүңбү,
Андай неме билдиңби?
Анда туруп калың куш:
— Андай неме билбедик,
Андай неме көрбөдүк,
Издей бергин жаш бала,
Деген сөздү айтышты.
Андан ары жүрдү ошол,
Үпүптөргө келди ошол:
— Жазгы чыккан үпүпсүң,
Сайрап турган күкүксүң.
Агайындуу киши элең
Экөөң мында турупсуң.
Кечээ күнү кечинде,
Кечки салкын бешимде,
Абалкандын колунан,
Машайыктын жолунан,
Куш төрөсү буудайык,
Буудайык качты көрдүңбү?
— Андай неме көрбөдүк,
Андай неме билбедик.
Сурай бергин жаш бала.
Ары карай жүргөн соң

Каршы алдына кез келди
Чегиртке менен көпөлөк.
— Жазгы чыккан эбелек,
Миң бир түрдүү көпөлөк,
Шиш төбөнүн арпасын
Терип жедиң чегиртке,
Кош төбөнүн буудайын
Койбой жедиң чегиртке.
Чегиртке сенде арзым бар,
Чейрек арпа карзым бар.
Экөөң мында турупсуң,
Кечээ күнү кечинде
Кечки салкын бешимде,
Абалкандын колунан,
Машайыктын жолунан,
Куш төрөсү буудайык,
Буудайык качты көрдүңбү?
Андай неме билдиңби?
— Андай неме билбедик,
Сурай да берчи жаш бала
Саятчынын баласы
Андан ары жүрдү ошол,
Кузгундарга келди ошол:
— Бөрү көрсө дос болгон,
Мөөнүн берсе кош болгон,
Карсак көрсө дос болгон,
Карын берсе кош болгон
Сен кузгунсуң — кузгунсуң,
Жамы куштан учкулсуң.
Сенде мында турупсуң,
Кечээ күнү кечинде,
Кечки салкын бешимде,
Абалкандын колунан,

Машайыктын жолунан,
Куш төрөсү буудайык,
Буудайык качты көрдүңбү?
— Андай неме көрбөдүм,
Андай неме билбедим,
Сурай бергин жаш бала.
Саятчынын баласы
Аты болуп ыргайдай,
Бити болуп торгойдой,
Жарканатка кез келди:
— Жар башында жарканат
Жаны калбай карганат
Кечээ күнү кечинде,
Кечки салкын бешимде,
Абалкандын колунан,
Машайыктын жолунан,
Куш төрөсү буудайык,
Буудайык качты көрдүңбү?
Андай неме билдиңби?
Андай неме туйдуңбу?
Жарганат туруп муну айтат:
— Андай неме көрбөдүм,
Качкан кушту билбедим,
Менин күндүз көзүм көрчү эмес,
Түндө көзүм көрчү эле.
Тегеректин төрт бурчун
Төрт айлана учайын.
Мединанын беш бурчун
Беш айлана учайын.
Көрүнсө айтып келейин.
Көрүнбөсө кайтып келейин.
Жылкы ичинде аласы,
Саятчынын Тынымсейит баласы,

Ушу жерге сен жаткын.
Жарганат учуп жөнөдү.
Төгөрөктүн төрт бурчун
Төрт айлана учту ошол.
Кара тоонун боорунда,
Кара үңкүрдүн ичинде
Буудайык жатат булайып,
Саңоор⁷ жүнү кылайып,
Жарканат көрүп алды ошол,
Кайта жолго салды ошол.
Салып жетип келди ошол
Балага келип айтты ошол:
— Жылкы ичинде аласы,
Саятчынын Тынымсейит баласы,
О, сүйүнчү — сүйүнчү!
Айткан сөзүм туюнчу!
Кара тоонун боорунда,
Кара үңкүрдүн ичинде
Буудайык жатат булайып,
Саңоор жүнү кылайып.
Жылкы ичинде аласы,
Саятчынын Тынымсейит баласы
Алда деп атка минди ошол,
Кара тоо көздөй жүрдү ошол.
Кара үңкүрдө буудайык,
Муну кармап алды ошол.
Үйүнө алып келди ошол,
Калың түлөө кылды ошол.
Калкына мыктап берди ошол.
Абалкандай Жаныбек,
Буудайык кармап келди деп,

⁷ *Саңоор* – канаттуулардын куйругу менен бутунун ортосундагы жумшак жүнү.

Кулагына түштү ошол.
Абалкандын Жаныбек
Барып алып келгин деп,
Эки бирдей ак таяк,
Бар! — деп жумшап ийди ошол.
Алар барып айтты ошол: '
— Жылкы ичинде аласы,
Саятчынын Тынымсейит баласы,
Сен буудайык кармап келипсиң.
Абалкандай Жаныбек,
Буудайык алып келсин дейт,
Биз экөөбүздү буюрду.
Ат баштаган бир тогуз
Муну берет бегилик.
Төө баштаган бир тогуз
Муну берет бегилик.
Уй баштаган бир тогуз
Муну берет бегилик.
Саадагыңды сар алтынга толтурат,
Санааң менен болтурат.
Көмүркөйүңдү көп алтынга толтурат,
Көңүлүң менен болтурат.
Алар барып айткан соң
Саятчынын баласы
Абалкандай Жаныбек
Куш төрөсү буудайык
Алып жүрүп калды ошол.
Абалкандай Жаныбек,
Жылкы ичинде аласы,
Саятчынын Тынымсейит баласы.
Буга ат баштаган бир тогуз
Аны берди бегилик.
Төө баштаган бир тогуз

Дагы берди бегилик.
Кой баштаган бир тогуз
Муну берди бегилик.
Уй баштаган бир тогуз,
Муну да берди бегилик.
Саадагын сары алтынга толтурду,
Санаасы менен болтурду.
Көмүркөйүн көп алтынга толтурду
Көңүлү менен болтурду.
Буудайык алып колуна
Кандын көңүлү жайланды.
Бу куш төрөсү буудайык
Жапан болуп калыптыр.
Тапка келсе буудайык
Колго конбой коюптур.
Колго консо буудайык,
Туурга конбой коюптур.
Туурга консо буудайык
Үндөккө келбей коюптур.
Анан Абалкандай Жаныбек
Айласы жаман кеткен соң
Саятчынын баласын
Алып келип сойгузду.
Төш этине тойгузду.
Көзүнө канын куйгузду.
Калган сөөгүн жыйгызды
Чарайна менен чаптады.
Булгары менен каптады.
Отуз жолдун оозуна
Оңдоп алып койгузду.
Тогуз жолдун тоомуна
Топтоп алып койгузду.
Бейитинин үстүнө

Жок жыгачты сайгызып,
Мунар кылып койгузду.
Жалгыз жыгач сайдырып,
Чынар кылып койгузду.
Индистандан куш келсе,
Мунарына туш келсе,
Куштан зая болду деп,
Дува кылып өтсүн деп,
Дувасы кабыл жетсин деп,
Меке менен Медина
Бул экөөнөн куш келсе,
Чыгарына туш келсе,
Бата кылып өтсүн деп,
Бата кабыл жетсин деп.
Анан тапка кирбес буудайык
Тапка кирип калды ошол.
Абалкандай Жаныбек
Алып чыгып салды ошол.
Тектирдеги текени
Терип алды буудайык.
Куюлушта кулжаны
Кууп алды буудайык.
Эңкейиште эчкини
Эңип алды буудайык.
Чөггарак куйрук, чаар жүн
Жолборс алды буудайык.
Көсөө куйрук көк даңгыт
Бөрү алды буудайык.
Түндө, түндө жүгүргөн,
Түлкүнү алды буудайык.
Караңгыда жүгүргөн,
Карсак алды буудайык.
Тишин кыр ташка бүлөгөн

Ырысын жерден тилеген,
Качырганын кайсаган,
Каман алды буудайык.
Арсаң-арсаң жүгүргөн,
Аюу алды буудайык.
Адырдагы аркарды,
Аны да алды буудайык.
Бадалдагы маралды,
Барып алды буудайык.
Будурдагы бугуну,
Муну да алды буудайык.
Ойго салды буудайык,
Ойдон эме койбоду,
Тоого салды буудайык,
Тоодон эме койбоду.
Ал аңгыча болбоду,
Астыңкы жак баткалдан
Алтымыш айры ак бугу,
Арбаңдап кача бергени.
Абалкандай Жаныбек
Ага шилтеп калганы.
Ак бугуга карабай,
Асыл куштун баласы
Асмандап сызып калганы.
Караны кара саларбы,
Качырып карап каларбы.
Төрөнү төрө саларбы,
Төмөн карап каларбы.
Анан куш төрөсү буудайык
Алтындан боосун тытты ошол.
Айды карай сызды ошол.
Күмүштөн боосун тытты ошол,
Күндү көздөп сызды ошол.

Абалкандай Жаныбек
Ак бугуга салам деп,
Асыл куштун баласы
Буудайыкты качырып,
Муңданып карап калды ошол.

ЗИЛЗАЛА

Абалы сөзүм бисмилла
Айта берсек сөз мында,
Кеп чыгардым жаңыдан
Келгин өрдөк, биз турна.
Китептерде бир болжол,
Коркунуч болор жүз жылда.
Нур Мукамбет пайгамбар,
Үмүткербиз көп жандар,
Ойлоп кара артыңды,
Аксакалдуу каргандар.
Көрүп келдин далайды,
Узак жашап баргандар.
Сонун иштер көбөйдү,
Сөзгө кулак салгандар.
Илгеркилер бир борум,
Өз эркинче болгонун,
Зар заманга сүйлөдүм,
Ар боруму болжолун.
Алла таала ар ишти,
Өзүң түзөп оңдогун.
Бу замана түрлөндү,
Жер силкинип термелди.
Калкылдаган асман жер,
Бузулуп кетер өңдөндү.
Санаага келбес иш болду,
Сакта кудай бендеңди.
Тоо бузулуп, таш кулап,
Жер жарылып, жар нурап¹,
Ит бүткөндүн баарысы,
Улуп-уңшуп чуркурап.

¹ Нурап – урап.

Жан алгуучу² келердей,
Чочуп турдук зыркырап.
Кудай өзү сактасын,
Асман, жерлер бузулуп,
Кетеби деп быркырап.
Матоодо төө бышкырып,
Ат кишенеп кошкуруп.
Таш короолор калдырап,
Эчки, койдун баарысы,
Үркүп чыкты чүчкүрүп.
Желеде уйлар өңгүрөп,
Байлаган жиби үзүлүп,
Өкүмү күчтүү кудайдын
Өткөрө кыйын иш болду,
Өлүмдү эске түшүрүп.
Алданын иши ушундай,
Аманат бенде курусун,
Акыл жетпес караса,
Кудуреттин жумушун.
Жер дүйнөнү туйлатып,
Көрдүңбү мындай кылышын.
Добуш тартып дүрүлдөп,
Жаның чыгып зирилдеп,
Өлүмдөн башка ойлобой,
Акылың кетти бириндеп.
А... кудайлап жалбарып,
Алда кандай болор деп,
Уктаган балдар ойгонду,
Ыйлабай өзү сооронду,
Алда кандай жорук деп,
Эси чыгып жаш балдар,

² Жан алуучу – жаналгыч.

Булар дагы ойлонду.
Жан-жаныбар макулук,
Бир чочубай койбоду.
Туурда куштар талпынып,
Ат кошкуруп алканып,
Адам кантип коркпосун,
Акылы башта бар туруп.
Мына мындай өңдөнгөн,
Мындай жорук ким көргөн.
Билгенге айткан бул сөзүм,
Битине³ жорук бендеден,
Адетте болбос мынчалык.
Жер кыймылдап термелген,
Жараткан алла кудурет,
Бендеге кылган айбаты,
Ай тутулуп жарытмак
Күн кетилип нур таймак.
Куйруктуу жылдыз көп чыгып,
Асмандагы ай, күндү,
Бетин жаап кир чалмак.
Адам заттын шумунан,
Анты, шерти убада
Баары кетти жалтайлап.
Эл кыдырды кожолор,
Амал кылбай молдолор,
Адам акын көп жеди,
Түрлүү түрлүү бенделер.
Кууланган жорук көбөйдү,
Кудайдан башка ким билер.
Акыретке барганда,
Адам бенде тергелер.

³ Битине – битир, сараң.

Бенденин кылган күнөсүн,
Өзү турган жер көрөр.
Адистен уккан бул сөзүм,
Адам бенде шумунан,
Кара жер минтип термелер.
Кайсы сөзүм айтайын,
Карап турчу бенделер.
Жан аманат болгон соң,
Инсап кылсак оң келер.
Каршылык кыл деп китепте,
Кайсы молдо жол берер?
Ыйман жайын билбеген,
Ибилиске⁴ кол берер.
Насипке кылсаң канаат,
Ыйманың болор саламат.
Сынап турчу жарандар⁵,
Зилзала болгон аманат.
Жер чайкалып туйламак,
Там жыгылып куламак.
Далай адам зар кагып,
Кайгы тартып куурамак.
Чүйдүн башы чоң Кемин,
Мен айтайын билгеним,
Анык билген адамдар,
Айтып берди көргөнүн.
Үч жүздөн артык киши деп,
Жери нурап өлгөнүн.
Там жыгылып баскандын,
Өлүгүн алып көмгөнүн.

⁴ Иблис – азезил, азыгыруучу, шайтан.

⁵ Жаранлар – агайын, дос, журт.

Санаага келбес иш болду,
Замандын көрчү түрлөрүн.
Биздер бала жаш чакта,
Жер чайпалмак бар эле,
Билген адам билбесе,
Бул эмне болду деп,
Билбегендер көп эле.
Там жыгылып жер көчкөн,
Мындай жорук жок эле.
Ушу жылкы зилзала,
Барабар келди баарына.
Адам бенде курусун,
Башка коркунуч келген соң,
Баарыдан ширин жан тура.
Тамам жандар ойгонуп,
Барды көзү уйкуга.
Жыгач үйлөр карчылдап,
Жер дүңгүрөп тарсылдап,
Кагылайын кудай деп,
Карап турдук калтылдап.
Бир жагынан ит үрүп,
Улуп-уңшуп арсылдап,
Жер бузулуп кетер деп,
Чочуп турдук калкылдап.
Ушу жолку зилзала
Ойлосоңуз жаранлар,
Айбаты кыйын көрүндү.
Жан жаныбар макулук,
Бир жанынан түңүлдү.
Тамда жаткан адамдар,
Ала качып өз башын,
Жылаңач чыга жүгүрдү.
Абайлачы жигиттер,

Ушу сөзүм төгүнбү?
Катыны жатса карабай,
Балаларын эстебей,
Далай адам жылаңач,
Чыккан экен чыдабай.
Адам бенде курусун,
Акыл эсти курутуп,
Коркутпачы кудай ай!
Таш кулады там тургай.
Жер жарылды ал тургай.
Канча жанды тоо басты,
Бирде бирин калтырбай.
Алигече эстесе,
Жүрөк турат солкулдай.
Чочутпады да болсо.
Чоң Кеминдин калкындай.
Миң шүгүрлүк кудайга,
Сактады бизди ушундай.
Куп жакшылык болду да
Коркунуч бизге көрүндү,
Залалы болуп кудай ай!
Санаабыз жаман бөлүндү,
Казан-аяк калдырап,
Кумганда суулар төгүлдү.
Кайсы бирин айтайын,
Ойлодук кыйын өлүмдү.
Оюңуздан түшүрбө,
Өкүмү күчтүү теңирди.
Чүйдүн башы Чоң Кемин,
Далай жанды таш басып
Жер көчкүнүн жүргөнүн.
Беткейдеги карагай.
Жери менен жылганын.

Байкап турчу жараңдар,
Кудуреттин кылганын.
Канча жанды жер басты.
Андан салган ажалын.
Талкаланды там үйлөр,
Далаадагы жандардын,
Не болгонун ким билди.
Ажалы жок жандарга,
Алда таала жол берет.
Ороодогу эгинди,
Жер жарылып житирди.
Капчыгайдан таш кулап,
Кара жолду бүтүрдү.
Тескейдеги жыгачты,
Орду менен көчүрдү.
Тоо жарылып токтобой,
Аска таштар бузулду.
Ажалы жок адамдар,
Аман качып кутулду.
Кудуреттин иши көп,
Ойлоп көрчү ушуну.
Айта берсем көп жатыр,
Бул өңдөнгөн кызыгы.
Төшөктөгү адамдын,
Бири өлүп, бири бар,
Кайда болсо алаамат,
Ажалдууга жолугар.
Там жыгылып, таш тийсе,
Адамдын кайсы алы бар.
Бешиктеги бир бала,
Аман калды жаныбар.
Талкаланды бешиги,
Тобокелди кылыңар,

Бул өңдөнгөн «сонундан»,
Айта берсе дагы бар.
Солкулдады Чоң Кемин,
Күңгөйдөгү Байсоорун,
Там жыгылып, таш басып,
Далай жандын өлгөнүн,
Билгендерден сурасак
Айтып берди көргөнүн.
Бир канча жер жарылып,
Ысык Көлгө киргенин.
Ынанбасаң барып көр,
Муну жалган дебегин.
Аламаттын белгиси,
Ойлосоңуз жарандар,
Акыр заман шумдугу,
Кара дажаал⁶ жажуждар⁷,
Чыгар болжол болдубу.
Китептерде мазмуну,
Келип турат чындыгы.
Же болбосо кудайым,
Бизге айбат кылдыбы!
Жер силкинип туйламак,
Жер силкинип быркырап,
Жалгыз аёо калбады
Шондон бери зилзала,
Адетте жок туйлады.
Андан мурун эки жыл,
Бир канчалык чайкалды,
Кыйын болду ал дагы,
Төшөктөгү адамды,

⁶ Дажаал – заман акырына жакындаганда элди азгыра турган алдамчы.

⁷ Жажуждар – ит жээр бит жээрлер.

Калбырдай кылып ыргады.
Андан соңгу Кашкардан,
Далай кыштак кыйрады.
Жер дүйнөнү силкинтип,
Жараткандын барманы.
Үлкөндүгүн көргөзүп,
Абдан «сонун» буйругу
Адетте болгон иш болсо,
Коркпос элек ойлонуп,
Көрбөгөнгө чыдабас,
Көзү туюк бенденин,
Сактап турар барчаны,
Теңирим өзү дем берип.
Ырыскы менен насипти,
Чыгарып турар бир берип,
Алалдыкты көргөзүп
Акылдууга жөн берип.
Жерге зыйнат болсун деп,
Көк шиберден эң берип,
Айбат кылып адамга,
Ар бир убак кара жер,
Калкылдады тербелип.
Алда таала ишин көр,
Асман жердин тирөөсүн,
Акыл жетип турса да,
Адам беңде уноосуз,
Бар экенин билесиз.
Маанилерин сурасаң,
Аршы курси нухкалам
Сөз болмайды жүйөсүз.
Ушу турган жер асман,
Күндү көрсөк чырактан,
Айды жарык жаратты,

Жүзү жарык ровшан⁸.
Айтып берер молдолор,
Жакшы байкап сурасаң.
Ыйманыңда кубат бар,
Айтканына ынансаң.
Ынанбасаң өлүмгө,
Барбай койчу чыдасаң.
Жер тууралы сүйлөдүм,
Кайсы кепке баратам.
Буда жаман сөз эмес,
Баарын ишке жаратам.
Асманда бир бериште,
Аузи коухар бейиште.
Куйрук кылды адамга,
Кара жерге жүрүшкө.
Акыл жетип болбоду,
Наркы түбүн билишке.
Бендесине ылайык
Кудуретинен көрүшкө.
Айран калып турабыз,
Жер силкинип жүрүштө.
Сабыр берсин бендеге.
Салса кудай ар ишке.
Чоң Анжыян, чоң Кашкар,
Зилзаладан бузулду.
Ажалы жок адамдар,
Чыга качып кутулду.
Тагдыр жеткен бенделер,
Тамда калып тутулду.
Беш-алты жыл ичинде
Бир алаамат башталар.

⁸ Ровшан – жаркын, жаркырак, таза.

Байкап көрчү ушуну,
Солкулдады кара жер.
Акылдуу жан биле көр,
Ыйманы бар эр болсоң,
Инсап менен жүрө көр.
Барча момун дин ислам,
Байка сөздү Кылычтан.
Он сегиз миң бу аалам,
Орду мына жер, асман.
Сегиз бейиш жанатты,
Ракматынан жараткан.
Капыр, шайтан, малгунду,
Дозогуна караткан.
Дөө, пери, адамды,
Бу дүйнөгө тараткан.
Кара жерди силкинттип,
Баары жанды чыдаткан.
Буйрук кылса кудайым,
Тоону, ташты кулаткан.
Алматыны, Кашкарды,
Абал мындан баштады.
Анжыянды зилзала,
Бүлүндүрүп таштады.
Сүйлөбөйлү кудайдын,
Кудуретинен башканы.
Баары туташ кара жер,
Муну байкап биле көр,
Жер силкинсе бир жерге
Билбей калар башка эл.
Кудуретине таң калып,
Жараткандын ишин көр.
Он сегиз миң бу аалам,

Жамгыр түшөр авадан,
Акыл жетпес иштер көп,
Бары буйрук кудайдан.
Ар макулук жандарга
Насип жетер эгемден.
Жаркыраган кун, асман,
Үстүбүздө көгөргөн,
Бары турар мугалак⁹,
Кудуретине сүйүнгөн.
Асман-жерлер танапсыз¹⁰
Бир-бирине жөлөнгөн
Анан наркы түбүнө,
Ойлоп акыл түгөнгөн.
Ойлоп акыл жеткизбей,
Айран-азыр калдырып,
Кара сууну шам кылды,
Караңгыга жандырып.
Канаттууну чыгарды,
Жумурткадан жардырып.
Кудуретине карагын,
Акылыңды бардырып.
Ойлосоңуз кетпеңиз,
Тобоңуздан жаңылып.
Адетте жок иш болор,
Адам бейли бузулса.
Өзүбүздөн көрөлүк,
Береке журттан кысылса.
Адеттеги иш эмес,
Ай менен күн тутулса.

⁹ Мугалак – Мекендеги асманда таянычсыз же тарткан эч нерсени жок турган ташты саңгил мугалак дейт.

¹⁰ Танапсыз – жипсиз.

Бул эмне иш болду,
Кудуретине садага.
Каңтарылып кара жер,
Көчкү жүргөн не жорук.
Ойлоп акыл жеталбас,
Тобокелде бололук.
Тоого бүткөн жыгачтар,
Түзгө барып жамалып.
Кандай жорук кудай ай,
Инсап-топук кылалык.
Жердегеним кең Кочкор,
Аяк жагы Семиз Бел,
Нар жагына карасаң,
Мелтиреген Ысык Көл,
Жер силкинип жарылды,
Байсоорунду барып көр.
Зилзаладан чочуду,
Жаны чыгып далай эл.
Чочуганда кантебиз,
Сакта кудай тобокел.
Чоң Кеминде бузулду,
Ою-тоосу канча жер.
Жалпы журтка кудайым,
Жакшылыкты бере көр.
Дин мусулман агайын,
Сактагуучу кудайым.
Акыр заман белгиси,
Сизге баян кылайын,
Китептерде сөзү бар,
Ынанбасаң табайын.
Заман андай болмогу,
Жерге бузук толмогу,
Ар сонундун иш чыгар,

Мына ушул болжолу.
Былкылдабас кара жер,
Азоо аттай туйлады.
Сонун иштер көп болду,
Шумдугунан беңденин.
Алалдыкка арзыбай,
Сүткө кылар сооданы.
Ырыскыга мал чачып,
Журтуң кылды кооганы.
Үстүбүздө асман көк,
Айы бирөө, жылдыз көп,
Күн чыкканда түн кетер,
Мунун жолу бир бөлөк.
Адететги иштер бул,
Ар жаныбар төлдөмөк.
Ушул акыр замана,
Жер силкинип туйламак.
Турар көзүң алайып.
Айтып өттүм далай сөз,
Акыр заман журтуна.
Калкылдады кара жер,
Качан болсо уйкуда.
Канча кепти сүйлөдүм,
Бир чыкпадым учуна.
Болду мына бу сөзүм,
Бүткөрөйүн төтөсүн.
Молдо Кылыч бечара,
Акыр бир күн кетесиң.
Өзүңүздү байкайтын
Элди журтту нетесиң.
Тобо кылсаң күнөгө,
Даражага жетесиң.
Көрүп келе жатабыз,

Өлгөндөрдүн нечесин.
Өмүрүңчө сүйлөдүң,
Кайсы бирге түтөсүң.
Канча казал чыгардың,
Кайдан жүрүп жетесиң.
Жерим Кочкор далаасы,
Журтум кыргыз арасы.
Темир, Болот болушум,
Бишкекиский үйөзү.
Эли журтум черикчи,
Ушу сөзүм ырасы,
Төрөкелди бабабыз,
Журтка кеткен азабы.
Айып көрбөй оңдоп кой,
Болсо сөзүм чаласы.
Тамам болду акыры,
Бул сөзүмдүн чамасы.

КӨБӨЙ, СУЛТАН

Өзүм молдо баламын,
Болот калам аламын.
Султан-Көбөй баатырды
Кагазга казал кыламын.
Окуп, уккан, калайык,
Ойлоп, карап сынагын.
Белгилүүсү Султан бий,
Бейиштин ак киймин кий.
Мен айтайын баянын,
Кылыч Молдо катка чий.
Мына быйыл күзүндө,
Ийри-Суунун түзүндө,
Канаат ажы ичинде,
Кол басылды бүтүмгө.
Атагы чыккан баягы,
Алымбектин аялы...
Башын ачуу ишинде,
Баштады окшойт балааны.
Эки жаат болушуп,
Көбөйдү элдин карааны.
Бирин бири «жүр» дешип,
Күбүрөшүп сүйлөшүп,
Күжүлдөшүп тилдешип,
Чеченсинип кээ бирлер
Бирин бири бийлешип,
Болуш келди, бий келди,
Чогултушту бүт элди.
Казысы кучак бай келди.
Канаат ажы, Ажыбек
Аягында жай келди.
Беесирлери кат жазып,

Безилдешип кээ бири,
Чуркап жүрөт кат ташып.
Чогулган эл карашты,
Канаат болуш тарапты.
Ордунан болуш козголду,
Суйлөчүдөй оштонду.
Элдин баары дүбүрөп
Котолошуп топтолду.
Канаат ажы кеп айтты.
Кебинде мындай деп айтты:
«Алымбектин аялы
Билесиңер баягы:
Алымбек эри өлгөнү,
Бир жакшылык көрбөдү.
Ага-иниси курусун,
Андан пайда өнбөдү.
Отун алды, от жакты.
Асыл неме кор болду.
Колу буту чор болду.
Санаа тартып саргарып,
Сарысуу басып жүрөгүн,
Мага келет жалбарып,
Күндө эртең деп жүрөмүн.
Бечараны какшатпай,
Бүгүн башын ачалы,
Бүгүн муңун басалы.
Тең бөлөлүк мал-жаатын,
Алперелик оокатын.
Байбиченин балдары
Болбос буга арманы.
Алар неге ыйласын.
Кичи энесин сыйласын.
Алар жигит болгондо,

Бойго жетип толгондо,
Дүнүйө неге жыйбасын.
Султан менен Көбөй бий,
Калем алып бүтүм чий,
Кеңешкиле акырын,
Жасагыла акылын.
Мөөрүңөрдү басып ий.
Айтты сөзүн Канат бий.
Отурган эл дүрбөдү,
Ар кимиси ар бөлөк,
Күбүрөшүп сүйлөдү.
Дагы канаат кеп айтты,
«Уккула элим» — деп айтты:
«Байка сөздүн баянын,
Альшбектин аялын
Башын ачуу ишинде,
Кол коюлду бүтүмгө».
Отургандар дүрбөдү,
Күбүрөшүп сүйлөдү:
Кандай бүтүм жазылды,
Эмнеге мөөр басылды,
Калайык аны билбеди.
Кат окуган бесири,
Какырынып сүйлөдү,
Шек алгансып Канаат хан,
Бузулгансып адаттан,
Ал Ажыбек ¹экөөнүн
Мурчуйуңку түрлөрү.

¹ Ажыбек – Алымбек байдын иниси. «Жеңемди алам» — деп Алымбектин мдлын бүт кестирип алууну көздөйт.

Бесир² сөзүн баштады:
— Уккула бийдин жазганы
Канаат сөзүн калыстар,
Бүтүмдөн алып таштады:
«Алымбектин аялы
Бир сыйрасын кийинсин,
Минерге жалгыз ат минсин.
Жетимдердин малына,
Суктанбасын, тим жүрсүн.
Алымбекке келгени,
Толгон экен эки жыл
Жүргөн өңдүү жети жыл.
Дүнүйө малды алам дейт.
Дүйүм чырды салам дейт.
Берилбесин мал жагы
Болсо эгер арманы,
Бизден башка бий тапсын.
Ошол бийлер чыр бассын.
Же болбосо нааразы,
Арыз берсин оёзго.
Жетимдердин акысы,
Желсин дейби оёздо».
Окуп бесир бүтүмдү,
Ушундай деп бүтүрдү.
Чогулушкан калайык,
Козголушуп дүрбөштү.
Кобурашып сүйлөштү.
Кайран Көбөй, Султандын
Калыстыгын бил дешти.
Ажыбек менен Канаатты,
Азыр катуу кирдетти.

² Бесир – катчы.

Жетимдердин акысын,
Жедирбеди билдиңби.
Желпилдеген Ажыбек
Кийин деди билдиңби?
Деп калайык кобурап,
Ар тараптан, туш туштан
Чыгып жатты шобурат.
Баягы жыйын тарады,
Байкап турсаң аягы,
Жанагы бүтүм жазылган,
Чатак болуп барады.
Ызаланып Ажыбек
Канатты көздөй сабады.
Ушул быйыл күзүндө,
Кара-Колдун түзүндө,
Ушул жыйын ичинде
Канаттыкы ката деп,
Эр Көбөй менен Султанга
Даттанып жүрөт кээ бирөө,
Билесиңер баягы,
Алымбектин аялы³
Алма-Атага барыптыр.
Андан солдат алыптыр.
Кайра жолго салыптыр.
Султан, Көбөй баатырга,
Баштамакка катуу чыр,
Көрсөтмөкө катуу сыр,
Келип солдат камады,
Көбөй менен Султанды

³ Алымбектин аялын Канат хандар Алма-Атадагы улуктун аялына 40 тармал кара көрпө тартуулаттырып, бийлердин /Султан менен Көбөйдүн/ бүтүмүн буздуруп Султан, Көбөйдү айдаттырышкан.

Болбосо да залалы.
Көбөй менен Султандын
Мен айтайын баянын.
Молдо Кылыч катка чий.
Жазуу жазган молдосуң,
Жалпы тамам жолдошуң.
Баарын салган навакка,
Зулум душман оңбосун.
Сындан үйүң навактыр,
Күнөкөрлөп камаптыр.
Санабатка жамаптыр⁴.
Көөп турган солдаттар
Көрсө уруп сабаптыр.
Султан, Көбөй өлүмү
Жалган жерден болуп чыр.
Эптүү колум казалга,
Эрикпеймин жазарга.
Эр Көбөй менен Султанды
Элге журтка маалымдан,
Ырга салып чачарга
Жорго болот каламды
Кылыч Молдо бек карма.
Ойдологон каламсың,
Жорголуктан сен танба.
Баатыр Көбөй, Султан бий,
Бош жүгүрүк тулпар бий,
Пенделиктен кетти деп,
Жамы кыргыз муңканды, ий.
Алданын салган иши ушул
Кийимдерин кийгизип,
Кеңсаларга киргизип,

⁴ Санабатка жамаптыр – Законго такаптыр деген сөз.

Каапырдыгын билгизип,
Элдин баарын кейитип,
Кабыргасын ийгизип,
Күнөөлүнүн баарына,
Кишен уруп санына,
Кейиш салып жанына,
Карабаптыр каапырлар,
Карыпчылык алына.
Түшүп зулум торуна,
Келип берип колуна,
Басар болуп жолуна.
Баатыр Көбөй, Султандан,
Айдаган солдат шекшишип,
Бирди кылат дешишип.
Кишен, чынжыр бек салган
Колуна да, санына.
Көңүлдөштөр өбүшүп,
Өңгөлөрү көрүшүп,
Көрүп турган калайык,
Көзүнүн жашын төгүшүп.
Байка Султан кебинен,
Мерчемдүү айткан жеринен,
Жүрөгүндө кара жок,
Баатыр Көбөй деминен,
Асыл жанын кыйышкан,
Азап тарткан күнүнөн,
Басарында эр Султан,
Күнөкөрлүк жол менен,
Бата тилеп кол менен,
Дуба кыла жүргүн деп,
Өлсөк ушул бой менен.
Жалпы журттун тамамы,
Жакшы менен жаманы,

Көбөй менен Султандын,
Тийбеген соң залалы,
Бата берип ыйлаптыр,
Туш үп башка заманы,
Көңкү⁵ солто кайгырып,
Ак жеринен эрлерден,
Элдер калды айрылып.
Көзүнүн жашы көл болуп,
Рыспеги⁶ баш болуп,
Көрүшүптүр солтолор,
Кучакташып, зыркырап,
Өбүшүптүр солтолор.
Күйүт берген кудайым',
Көрүп Медет⁷ убайын.
Көп ыйлаптыр ошондо,
Айрылдың деп жубайын.
Күйүп жалгыз иниси,
Көрүп Чочу⁸ жигити,
Барган экен Султанга
Баласынын бириси.
Көбөйдү көзөмөлдөшүп,
Ээрчибептир артынан.
Эскерип эч кимиси
Акыл айтып эр Султан
Эне менен балага:
Жеңилбе деп санаага
Келбе дептир артымдан
Каласың деп балаага.

⁵ Көңкү – жалпы деген сөз.

⁶ Рыспек – Солтонун атактуу манабы, Султандын жээни.

⁷ Медет – Султандын жалгыз иниси. Канатка алданып кетип, агасынын айдалышына себепчи болгон.

⁸ Чочу – Султандын досу.

Кош, аман бол элим деп,
Көп какшаптыр жана да.
Акыл айтып демдептир,
Акыры өлөм мен дептир.
Азыр барып сен Чочу
Көпүрөнү көр дептир.
Жакшы, жаман экенин,
Алдыман чыгып алыстан
Кол менен жаңсап бер дептир.
Билгизбестен солдатка,
Жолоочу болуп кел дептир.
Калганынын баарына,
Амандашып кол берип,
Солдаттар айдап басканда,
Жарданып турган калың эл
Жарыла качып жол берип,
Жүзү балкып жоодурап,
Ойротто жок эр Султан
«Оомийин!» — деп зар жыглап,
Кайраты ашкан эр Султан
Калайыктан ажырап,
Катын-бала дебестен
Карашыптыр жалдырап.
Пенделерге баш болуп,
Баскан экен эр Султан,
Айдаганы каапырлар,
Алдындагы бакырлар,
Алда салса бул башка,
Амал канча баатырлар!
Мына ушунтип күнөөсүз,
Кор болду ушул асылдар.
Айдап каапыр жолуна,
Мылтык алып колуна,

Кара Көбөй баатырдын
Кайратынын чоңуна,
Качса алар кокустан
Аябайт атып коюуга.
Солдаттар атчан, алар жөө
Жөөсүндө жок бир күнөө.
Кордукту койдой көрсөтөт,
Камчылап айдап күнүгө.
Бул азапка кез болсоң,
Курусун дейсиң дүнүйө.
Солдаттар ыза болуптур.
Көбөйдүн сөккөн тилине.
Ыйман айтып окуп,
Токтогонун, каапыр, деп,
Тил тийгизип отуруп.
Атып салгын чочко деп,
Кыйналбай өлсүн бул жан деп.
Ушунтип Көбөй бакырып,
Айткан экен далай кеп.
Мылтыкка төшүн тосуптур,
Өлүмгө колун созуптур.
Нйза менен сайгын деп,
Жүрөгүмдү жаргын деп,
Жан алгыч болсоң сен бизге
Кыйнабай жанды алгын деп,
Дарманым жок карыпмын,
Басалбай чарчап калыпмын.
Чамабыз жок басарга,
Чатты ачып жазарга,
Карабайбы падышаң,
Карып тарткан муң зарга?
Шиберге барчу дарман жок,
Дарман бизде калган жок.

Аткыла да сөөктү
Сүйрөп салгын бир жарга.
Кыргыз турган жерде өлсөк
Калбайт бизде арман да,
Баспаймын деп жолуна,
Айтты сөздүн аныгын.
Өлтүргүн деп эр Көбөй
Айтып берди бүт чынын.
Оозун боктоп каапырдын
Ыйман айтып алдалап,
Тартканың деп жаныңды,
Кетирбе деп алымды,
Бир жагынан эр Султан
Далай сөздү жаадырды.
Көбөй менен Султанды
Тепкилешип сабашты,
Уруп колу жадашты.
Кайраты ашкан эки эр
Акылдан кайдан адашты.
Акырында Көбөйдү
Арабага салышып,
Тепкилесе тарсылдап
Таңып байлап алышып,
Ошентип алып кетиптир,
Көргөндөр жандан кечиптир.
Жолго салып жөнөтүп,
Калайыкты кейитип,
Айдаган экен баарысын.
Жолго салып чубатып,
Көргөндүн көөнүн тууратып,
Бенделерди шаштырып,
Баарын жөө бастырып,
Калайыктар таңданып,

Айрылышып токмоктон
Калган экен шалдайып.
Эр Көбөйдү урганы,
Каапыр орус кылганы.
Кайгырыптыр ошерде
Кадыр алла барманы.
Кайрандардын башына,
Карыпчылык салганы.
Кайгырса да эр Султан,
Ошолордон эң ултан.
Билип жолдун узагын,
Көрүп каапыр казабын,
Тартып душман азабын,
Көп кыйнабай өз жаның
Көпүрөдөн өлөм деп,
Көрбөй мунун азабын.
Баскан экен чамданып,
Баарын баштап шаңданып,
Баатыр Көбөй бата кыл,
Өлөлүк деп камданып,
Баш күнүнөн сөзүнө
Ант кылышып кармашып.
Бенде болуп байланып,
Узак жолго айдалып,
Айласы жок чолпон көз,
Күйүп барат жап жарык.
Кайраттанып ал өкөө
Баратканда шайланып,
Атайлатып эс берип,
Тыңчы адамы тез келип,
Жолоочу адам өңдөнүп,
Жолдон Чочу кез келип,
Карыптардын толгонуп,

Айдар жолун көргөнү.
Барган экен Чочусу
Көпүрөнү билгени.
Эр Султандын акылы,
Элге жакты акыры,
Билбей калды илесин,
Айдап жүргөн каапыры.
Билди Султан кетерин,
Капыр орус кекерин.
Акыл менен ойлоптур,
Дүнүйөнүн бекерин,
Кадаланып жөө басып,
Антсе дагы көөнү ачык.
Кадыр алда ыйманын,
Кайыр кылды көп насип.
Күнөкөр барчу Шиберден
Буйурган жок аларга,
Алла таала туз-насип.
Көпүрөгө келгенде,
Акыл кирип эрлерге,
Күн төбөдөн ылдыйлап,
Намаз бешим чендерде,
Убададан тайбаган
Ушул артык шерлерге
Убадага бекишип,
Көпүрөдөн Секирип,
Сууга түшүп кетишти,
Кайраты ашкан баатырлар
Кара жандан кечишти.
Алар менен айдалган,
Чынжырга колу байланган,
Кара Молдо, Бообек
Шиберди көздөй жүгүрдү.

Көбөй баатыр, Султан эр
Кара сууга чүмүлдү⁹.
Катуулугу сурактын
Казыр калкка билинди.
Баатыр Көбөй, Султан бий,
Баш жүгүрүк тулпар бий,
Бенделиктен өлдү деп,
Ак жеринен кармашып,
Атып жерге көмдү деп,
Жалпы кыргыз муңканды ий.
Жолдон чыккан Чочу аке,
Жашыбачы Медеке,
Ыйлабачы Рыскул,
Кайгырбачы Кадыркул¹⁰.
Бир туугандыр сиздерге,
Алданын салган иши ушул.

⁹ Чүмүлдү – Чүй суусундагы көпүрөдөн өтүп баратканда Көбөй менен Султан секирип жиберишип өлгөнүн түшүндүрөт.

¹⁰ Рыскул менен Кадыркул – Султандын балдары.

БАЛБАК

(кошок)

Самооруң алтын жыш эле,
Сан кишиге баш эле,
Сайдан өрдөк учурбас
Жаш төрөм, сарала туйгун куш эле.
Сандыгың алтын жыш эле,
Санасы жаман көп душман
Самаганың ушу эле.
Көмүркөй алтын жыш эле,
Көлдөн өрдөк учурбас
Жаш төрөм, көк ала туйгун куш эле.
Көңүлү жаман көп душман,
Көмүп жаның тындыбы?
Көөлөгөнүң ушу эле,
Жыргалчылык туш эле,
Атаке, колуңа туйгун куш эле,
Колуңа туйгун турбаган
Чоң атаң кандай киши эле?
Анда чоң атасы айтат:
Карчыга куш кыраным,
Каз алдырган тынарым,
Кайран Балбак тулпарым,
Тушума байлап туйлабай,
Чоң аталап ыйлабай,
Арбагым минтип сыйлабай
Жанымды жаман кыстаттың.
Карыганда атаңды
Жаш ботом деп сыздаттың.
Анда келини айтат:
Тулу экен карысы,
Тулпар экен баласы.

Асыл экен задиси.
Арстан экен, атаке,
Өткөндөрдүн баарысы.
Атанган Балбак түбүнөн,
Алдырган атаң үбүнөн.
Алгандын түбүн казам деп,
Асылым, аттанып чыккан үйүнөн.
Аттанып шейит бөлгөн соң
Ушубу жалган дүнүйөң.
Тактасына конгон соң,
Тактага конуп алган соң,
Улукка сөзүң сыйдырдың.
Сырт-Ойдон жылкы жыйдырдың.
Жооп албай душмандан,
Өзүң түгүл айлыңдагы кулуңдан,
Алдырган атаң булунан,
Бул издетип жиберип
Катигүн,
Айрылган чолпон уулунан.
Жаш төрөм, жаш экенден тиледиң
Жаныңа өлүм-шейитти,
Оз өмүрүң тилебей,
Күн мурунтан жасаттың
Чоң атаңа бейитти.
Аныңды эгем куш көрбөй
Атаңа салган бейитке
Өзүңдү коюп киргизип,
Аркаңда бизди кейиттиң.
Салдырдың чоң атаңа сарайды,
Аныңды эгем куш көрбөй,
Атаа салган сарайга
Өзүңдү коюп киргизип,
Аркаңдагы калгандын

Эки көзү алайды.
Кылганыңдын баарысы
Тири адамдан бөлөкчө,
Жаш төрөм, бу кылганың жарайбы?
Жасаттың алты балдакты,
Жасаган эгем жар болуп
Жаш төрөм, жашыңда берген арбакты.
Өз өмүрүң тилебей,
Күн мурунтан жасаттың
Чоң атаңа чарбакты,
Аныңды эгем кош көрбөй
Атаңа салган чарбакка
Өзүңдү коюп киргизип,
Катыгүн, аркаңда бейбак зар какты.
Айтпай кантип коёмун
Арманда өткөн Балбакты.
Сен да кылдың бар ишти,
Салдың бир далай жерге арышты.
Сен аттанып чыкканда
Чеченсиген душманың
Сүйлөбөй жаагы карышты.
Акыл ойлоп багынышты.
Намыздашкан жерине
Аябастан салышты
Айдаттың Сибирге Өтөнбөй менен Табышты.
Айдоодон Табыш келгиче
Катыгүн, асылым Балбак жабышты.
Айтпасак бизге жазана,
Жаш төрөм, жети атаң журтка казана.
Дебесек бизге жазана,
Жаш төрөм, жети атаң журтка казана.
Түп атаң элге хан болгон,
Дүнүйөң журтка даң болгон.

Аркы атаң элге кан болган,
Алганың бейбак маң болгон.
Ойронунан айрылып,
Оймоктай бети кан болгон.
Эркек түгүл кызы жок
Жаш төрөм, недеген чунак жан болгон?
Борумдуу деп дем байлап,
Болуш кылган эл шайлап.
Төрт аягын бөжүтүп
Минип өттүң жоргону.
Болуп калган коногу
Токмак. Пишпек коргону

Жолга салдың молдону.
Жооп алып үйезден
Жаш төрөм, турдуң эле болбоду.
Он үчүндө ойногон
Он төртүнө чыкканда
Ак жылан болып сойлогон.
Он бешине чыкканда
Орустан закүн койбогон,
Он алтыга чыкканда
Бир болууштун адамын
Чайкасам деп ойлогон.
Усталардан дат алган,
Молдолордон кат алган,
Карылардан бата алган,
Жыйырма бир жашында
Болуш Балбак аталган.
Төөдөй тууган нар өткөн,
Олуя чал-кары өткөн.
Илгеркинин баары өткөн.
Кыйма-чийме жан өткөн.

Арбагы сизге жар болсун,
Акырет жайга барганда
Сүннөтү сизде бар болсун.
Бээден тууган кер өткөн,
Найза кармап эр өткөн,
Азирет Аалы шер өткөн
Арбагы сизге жар болсун.
Акырет жайга барганда
Сүннөтү сизде бар болсун.
Аркаңда калган карабет
Айтып какшап кар болсун.
Атка салдың балдакты
Жалдыраттың жайнаттың
Жаш төрөм,
Жашалганың ардакты.
Аркаңда бейбак зар какты,
Айтпай кантип коёмун
Арманда өткөн Балбакты,
Ишиңди салдың жарлыкка,
Агайын канча кылат деп,
Ойлободуң тарлыкка,
Асылды жыйдың сандыкка
Акыл-айла табалбайт
Алладан болган жарлыкка.
Анча шайтан болбосо
Жаш төрөм,
Октурдуң эле кандыкка.
Музду бастың талкалап,
Мырза чыктың чалкалап.
Атаңыздан бабаңыз
Букарды алган талкалап,
Келүүчү эле душманың
Муңканса башын калкалап

Изат билбес адамдар
Журт жакшысын байкабай
Көтөрсүн кунун аркалап.
Ташты бастың талкалап,
Талаша чыктың чалкалап,
Атаңыздан бабаңыз
Ташкенди алган талкалап.
Изат билбес адамдар
Журт жакшысын байкабай
Көтөрсүн кунун аркалап.
Алтын самоор, жез чайнек
Чай оозуңдан кеткен жок,
Атаңыздан бабаңыз
Үй оозунан кеткен жок,
Баркыңа кыргыз жеткен жок.
Күмүш самоор, жез чайнек
Чай оозуңдан кеткен жок,
Күлдү атаңдан бабаңыз
Үй оозунан кеткен жок,
Жаш төрөм,
Күнүңө кыргыз жеткен жок.
Чак этме мылтык сом аткан,
Сап жакшыга кол арткан,
Намыздашкан душманы
Сыркөл көздөй узаткан,
Жакынкы тууган сулаткан.
Бердеңке мылтык сом аткан,
Басташа кеткен душманы
Сыркөл көздөй узаткан,
Басташкан тууган сулаткан.
Он сегиз миң ааламдын
Ортосунда пашасы,
Давид уулу Сулайман

Мунуң жеткен казасы.
Так Сулайман пайгамбар
Дөө, пери сураган
Кудаага таза ыйлагам.
Кырк жыл качып өлүмдөн
Койбосун өлүм билген соң
Өлүмгө шолор ынаган.
Өлүп кеттиң кайраным,
Эрегишкен сөз менен
Жатып калдың кайраным.
Эки чарчы бөз менен
Кер жоргоң жүрүп тай болду.
Керимселдей Балбагым,
Кең Кочкорго жай болду.
Сур жоргоң жүрүп тай болду
Сурайылдай Балбагым,
Кең Кочкорго жай болду.
Үйүң толгон мис табак
Чачылды баары шаңгырап,
Аркаңда калган бейбактын
Эки көзү жалдырап,
Керегеңди айтайын
Тор көзөнөк тигилүү
Керегиңдин башында
Ойраным, сырт көпие илилү.
Атыңа алтындан така мык урдың
Асылым Балбак, кайран эр,
Кеттиң акырет көздөй нук урдуң.
Атыңа күмүштөн така мык урдуң
Күлүстөн Балбак, кайран эр,
Кеттиң кыямат көздөй нук урдуң.
Ай ааламды жеп жаткан
Алматы, Семей кандай жер?

Акылы артык кайран эр.
Кылымдын баарын жеп жаткан
Кызыл жар, Семей кандай жер?
Кылымдан артык кайран ор.
Керегеңди айтайын:
Төрт көзөнөк тигилүү,
Керегеңдин башында
Ойронум, сырт көпүйө илилүү,
Кызылтоону улпасы
Кырында ойнойт кулжасы.
Кыз алганың карабет
Калдым, алда кимдин олжосу.
Кара тоонун улчасы
Кашында ойнойт кулжасы
Кыз алганың карабет
Калдым, алда кимдин олжосу.
Минген атың карагер
Мынча кеттиң не дейин,
Ойронум, бейишти көздөй бара көр!

МАЛ КАЗАЛ

Сыйырларды сайгакка
Чычандатып чуратты.
Айбандардын баарына
Чөптон кылды тамакты.
Кудуреттүү кудайа, а
Койду жакшы жаратты.
Башка малдын жанында
Майда акча сыяктуу.
Атан төө, бууралар
Артын карай сийгени.
Көбүк чачып буркурап,
Буурасынын киргени.
Т1апкан аттан кем эмес,
Таскак уруп желгени.
Тайтаңдаган жаныбар,
Тайлагынын эмгени
Жонунда бар өркөчү.

Өзү мынча чоң туруп,
Куйругунун келтеси.
Чөгөрүндө бүктөлгөн,
Өзү жагып эптенген.
Эбин таап батырса
Канча болсо жүктөлгөн.
Кошулушуп, бөлүнүп
Кулун, тайын билишкен.
Карга жүрсө ойногон,
Кара жерге шордогон.

Кара кыяк, бетеге
Канча жесе тойбогон.
Ачка болсо жүрбөгөн,
Карды тоюп алганда
Арыкчылык билбеген.
Ойсоңдогон жаныбар
От кемедей ирмеген.

САДЫРБАЙ

Айтам сөздү Садырбай,
Арт жагына каранбай
Колго кагаз кармасам
Койбос акыр табылбай.

* * *

Жазганымы сабырлап
Санап турган Садырбай.
Жүргүзөмүн казалды
Сөзүм болор дарыдай.

* * *

Санап турсаң Садырбай,
Сөзүм жакшы табылгай.
Көөнү жакын эр эдиң
Кол алышкан тамырдай.

* * *

Кашкар бардың камданып
Кедей болдуң сандалып,
Жакыпбектин тушунда
Жаның тынды малданып.

* * *

Акча арбып мал болуп,
А кылганың оң болуп,
Кылганыңдын баарысы
Жакшылыкка жол болуп.

* * *

Атуз кийдин бычтырып
Алка жака кыстырып
Бешмантыңа жибектен
Белги бүчү сыздырып

* * *

Кымбат баанын баарына
Кара боюң жыш кылып,
Жасап көрдүң акыры
Бир боюңду кыз кылып.

* * *

Жетимдиктин жетесин
Алдың акыр эсесин.
Шүкүр кылсаң Садыке,
Жеңген сайын жетесиң.

* * *

Ниетиңди бузбасаң
Абийир менен кетесиң.
Жашың курсун убайым
Акыры минтип жетесиң.

* * *

Жалгыз болсо балаңыз
Жана берсин жубайың.
Дүнүйө жүзүн кыдырып
Көрдүң жакшы убайын.

КАЙНАГА – КЕЛИН

Келин:

Кете кой, аке, кете кой,
Керектүү кишим бар болуп,
Кебиңди угуп калбасын
Кечикпей, аке, кете кой.
Бар деген сөзгө таарынып,
Басууга жигит камынып...
«Айланайын, аке» — деп,
Шаштырбай келин жалынып.
Кет деген сөзгө таарынып,
Кетүүгө жигит камынып...
«Жата түшчү, аке» — деп,
Кетирбей келин жалынып.
— Секелек келин, сен бала,
Серлентпей келчи, садага?!
— Кейибе, аке, балаңа
Келиниң кетсин садага.
Сөз кайырды куу келин:
— Сүйөрүм аке, жан дилим,
Сакадай болгон боюңа
Садагасы келиниң
Жатчы жай бу койнума.
Жараткандын күнөсү
Жалгыс менин мойнума.
Жалынтпай, аке, жатсаңчы!?
Жароокер келин оңунда.
Борумуң, аке, мен көрүп
Абыдан ашык болдум саа.
Кайнага:

Көптөн бери сен үчүн
Көңүлүмдү бергемин.
Абалкы сөздү ойлонуп,
Азыр айып көрбө, келгеним.
Көп айттырдым былтыртан,
Ашык болдум сыртыңдан.
Көрүнө келип кетүүгө
Көп тартынам калкыңдан.
Көмөк сурап сен үчүн
Көзар болдум дартыңдан.
Авалтан бери ойлончу
Адат кылба ойношту.
Жашчылык шайтан болбосо
Жаңылбай адам койбоспу.
Авалтан бери бизлерге
Ойноп күлмөк бар болгон.
Сулайка менен Лайлыга
Мажунун, Жусуп зар болгон.
Зайыпжамал дартынан
Ашык болуп Бозжигит
Жаан кезкен артынан.
Кадасыз өткөн ким экен
Казак, кыргыз калкынан,
Ошолор бизден кем бекен?
Ойнобос күлбөс эл бекен?
Ойношту кылган жеке эле
Сени менен мен бекен?
Келин:
Айтканың секет ырас деп,
Сабыр кылчы бир аз деп,
Сен менин
Кара боорум деп сүйлөп,
Кадырына ойноштун

Жете албаймын деп сүйлөп:

Канаты жок кетерин

Кара тоонун боорунда,

Капташып бир түшкөнүн

Капас темир торуна.

Кана менин түшкөнүм

Катар турат колума

Карап көрүп жайымы

Жыгылсын сенек урунба!

Илгертен бери дайынды

Көп айтышат.

Көрбөй ушак айыңды

Карт кайнага жаш келин

.

Кабардар болгон жайымды.

.

.

АЗАМАТТАН

(үзүндү)

Болумдуу жакшы азамат
Жүрөт жолун тазалап.
Кээ бир жаман азамат
Карыганда жашарат,
Күйөөгө берчү кызга окшоп,
Көпкөлөң тартып жасанат,
Акылга келбейт аңдайлар
Аңги айгырдай азанап.
Боломун деген азамат
Башкача болот кылыгы,
Орой сөз чыкпайт оозунан
Сөзүнүн сонун сылыгы.
Оргу-баргы сүйлөбөй,
Адамча сүйлөйт чыныгы.
Адамдыкты көп ойлоп,
Ошого чыгат чыгымы.
Адаммын десең, азамат,
Айтып жүргүн чыныңды,
Мамилеңди тууралап,
Бузбагын асты сыныңды.
Оюма түшүп токтобой
Жазмак болдум аңгеме,
Азамат деген бул сөзүм
Аңгемемдин алды эле.
Колунан келбес жигитти
Бай болсо да бар тебе.
Колунда жок жигитти,
Убадасы кар тебе.
Түбү ошондой болбостон
Дүнүйө табат ал деле.

Жерге да эмгек сиңиргин
«Жеке ырыскы мал» — дебе.
Оорулуу болгон адамды
Сүйлөбөйт сөздү шар дебе.
Арампорос аялды,
Түпкүлүктүү жар дебе.
Дагы айтайын угуп тур
Башталып сөзүм калды эле.
Дагы жигит токтобой,
Сөзүмдү болдум уламак,
Мурунку айткан сөзүмдүн
Изине түшүп кубалап.
Дагы айтайын, жигиттер,
Бир жерге кургун ырабат.
Рабатың бар болсо,
Оокатың эптеп куралат.
Жай менен жазгы ысыкта,
Жата бербе ылаалап.
Кылычын алып кыш келсе,
Жай жатканың суралат.
Дагы айтайын жигиттер!
Бак жакшылап эгинди,
Эр жигит жаман көрбөгүн
«Эмгек кыл!» деген кебимди.
Эмгексиз болуп тим жүрсөң,
Ким табат сенин эбиңди?
Өмүрлүк жолдош кылбагын
Өзгөчө жалкоо келинди.
Келиндер, жаман көрбөгүн
Менин айткан кебимди.

ӨЗҮ ЖӨНҮНДӨ

Молдо Кылыч бечара
Болбос кепти козгогон,
Ар жандардын ыраатын
Орду менен козгогон.
Өзүм наадан экемин
Ошончолук зыйнатым
Өз боюма жукпаган,
Ырас наадан экемин
Наадандыктын түтүнү
Көөдөнүмдү каптаган.
Дагы шүгүр кудаага
Мен карыпты сактаган.
Өмүр өтүп баратат
Кара сакал кыярып,
Ата-а, арман дүнүйө,
Өтүп кетти балалык.
Аны менен, агалар,
Ошол жерде жабалык.
Кол көтөргүн дубага
Тапшырайын кудаага.
Атам менен анама
Дуба кылсаң ыраба¹.
Арбагына алардын
Кара жаным садага.
Биз турбайбыз акыры
Бул жалганчы панага².
Өлүү менен тирикке
Дуба жүрөр арага.
Жерим Кочкор шамалдуу

¹ Ыраба – 1. уруксат, макулдук. 2. тийиш, ылайык.

² Пана (пани, фани) – жалган, өтө турган.

Тоосу бийик бадалдуу,
Канча болсо шамалы
Мага болбос залалы.
Жайкы чөбү бурдалуу,
Жалпы биздин жар-жоро
Бир далай журт курдалуу.

Турган жерим баяны:
Көрсө көңүл тунуучу,
Биздин аймак, агайын,
Баары жерден туруучу.
Жаман жери — шамалы,
Чаңы көзгө тунуучу.
Сырын билбес адамдар
Жан деп араң туруучу.

Ордобуз ошол жер болуп,
Баарын катка жазалы.
Төрө келди балдары,
Тегереги — аймагы,
Атабыздын күмбөзү,
Жана болот жайлары.

Бугучуда конушум,
Черикчиде болушум.
Бирөө кылып молдолор
Катка түшкөн санатым.
Талам-наама жазуумду
Салып кара көзүңдү.
Жалпы молдо, кош эми,
Барар болсоң жарандар³,

³ Жарандар – агайын, дос, журт.

Көптөн бери билемин
Омийн деп коюшка
Айласаңыз жарагын.
Олтурган, ини-карындаш,
Эми, мына, жигиттер,
Дарбазасын жабамын.
Кайдан айтсам табамын,
Карасаңар, жигиттер,
Каалгасын жабамын.

ЖАНЫБАР, ӨСҮМДҮК

Тоого чыккан карагай
Узун болот бир далай.
Узундугун карасаң
Эки аргамжы бою бар.
Багат экен бул орус
Казак, кыргыз коюндай.

Белет алып аласың,
Кесип алсаң айтпастан
Балакетке каласың.

Тоого чыккан четинди.
Кармап алса бул каапыр
Жара кылат бетинди.
Ыргай менен талдарды
Ыйлатат экен балдарды.
Карагай менен арчаны
Кармасаң алат балтаны.
Ит мурунду, шилбини
Каапырлар салды бетинди.

Сары жыгач, карагат
Жаны тура аманат.

Табылгы менен кырчынды
Сайратып койдун ырчыңды.
Караган менен бутаны
Кадырлап берчи батаны.
Кагылайын, кудайым,
Кечире көр катамы.

Суу боюнда теректи
Пенде үчүн жаратты.
Ар нерсе бар керектүү.
Чычыркана, тикенек
Учуп жүргөн көпөлөк
Адамзатка бир кезде
Болот экен бир керек.

Төө куйрук менен төө таман
Адам киет чоң чапан.
Жылан менен коңузду,
Тоодо жүргөн доңузду
Тамаша үчүн жаратты
Домбура менен комузду.
Чымын менен жөргөмүш,
Уяларын көрсөңүз,
Көпөлөк менен машалар,
Түшүп алат кезиксе.

Маша менен курттарды
Ырыскы берип жаратты.
Маклукар журттарды,
Тоодо жүргөн кийикти.
Кийик үчүн жаратты
Тоо-таш, жапан бийикти.
Капканчы алат түлкүнү,
Балдар сүйөт күлкүнү.
Мергендер тилейт кийикти
Кийик сүйөт бийикти.
Түлкүнү кармайт бүркүттөр
Адис мерген болгондо
Кийик атат үркүтпөй...

БАЛДАРЫНА АРНАЛГАН ЫРЛАРЫ

1. ШАЙЫРБҮБҮ

Шайырбүбү шайыр кыз,
Шаана¹ менен айыл кыз.
Шайырга куда болгондо
Так ошондо байырбыз.

2. ТОБОКЕЛГЕ²

Алты кыздын ичинде
Айланайын, аш катык,
Эртели-кеч сүйөбүз
Бешигиңе баш катып.

ЗАМАНДАШТАРЫНА АРНАЛГАН АЗИЛДЕРИНЕН

БАРМАНДЫН БАЛДАРЫНА

Абдыракман, Сүйүмбай
Маки бычак сабындай.
Жунушалынын тумшугу ай
Устаранын кабындай,

¹ Шаана Нээтбаева Молдо Кылыч менен Кара-Кол, Сары-Ала-Саз жайлоолорун бирге айлашкан коңшусунун кызы. Шаана Молдо Кылычтын кыздары менен тең курбу болуп, бирге ойноп чоңоюшкан. Бул ырды ошол адамдын өзүнүн эскерүүсү боюнча Р. Сарыпбеков жазып алган.

² Тобокел. Молдо Кылычтын алты кызынан кийин туулган жалгыз эркек баласы, ал Улуу Ата Мекендик согушка кетип кайтпай калган.

ТҮЗҮҮЧҮДӨН

Молдо Кылыч биздин заманга чейин жашап (1866 —1917) кыргыз топурагында биринчи поэтикалык китеп («Кыссан зилзала». Казан, 1911-жыл) чыгарган акындардан болгонуна карабастан казалдары толук түрүндө бир жыйнакка топтолуп жарыяланган эмес. Атүгүл «Кыз-жигит», «Алдамчы», «Кол казалы», «Керме-Тоо», «Жинди суу», «Көбөй, Султан», «Балбак», «Азамат», «Садырбай», «Мал казал», «Кайнага-келин» жана биз атын угуп, өзүн көрө элек «Кара кочкор», «Байтайлак», «Эркин-Тоо» (мүмкүн «Керме-Тоосудур»), «Уй казал» (мүмкүн «Мал казалдыр») ж. б. казалдары таптакыр жарык көрбөгөн.

Совет доорунда Кылычтын «Канаттуу», «Буудайык», «Бүркүттүн тою» деген казалдары (бул китепте «Буудайыктын тою» деп берилген) 1925-жылы Москвадан чыккан «Тамсилдер» аттуу китепке арап тамгасында басылган. Бул үч казалдын акыркы экөөн Б. Данияров жазган «Сөз башында» «Калк адабиятынан экени кимге болбосун талашсыз акыйкат» деп белгилеген. Ошого карабастан Молдо Кылычтын өмүрү жана чыгармачылык жолун иликтөөдө жана чыгармаларын топтоодо аябай зор эмгек жасаган, ал боюнча диссертация коргоп, филология илимдеринин кандидаты деген наам алган Тазабек Саманчиндин далилдөөлөрүнө ылайык «Буудайык» менен «Бүркүттүн тою» Молдо Кылычтын казалдары катары таанылып, ал жазган эмгектерге жана түзгөн жыйнактарга кирген.

«Тамсилдерден» кийин Кылычтын казалдарын жарыялоо отузунчу жылдардын аягына чейин (мектеп хрестоматияларына кире калган айрым узүндүлөрүн, ыр түрмөктөрүн эсепке албаганда) негедир токтоп калган. 1939-жылы Кубанычбек Маликовдун жооптуу редакторлугу астында («чыгышына жооптуу А. Аралбаев» деп жазылган) Эргенчи балдар үчүн «Канаттуу» деген казалы латын тамгасында, 4140 нускада өзүнчө китеп болуп Казан шаарынан басылып чыккан. Бул китеп, негедир, библиографиялык көрсөткүчтөрдө, илимий эмгектер менен макалаларда аталбай жүрөт.

Кыркынчы жылдары Кылычтын чыгармаларын изилдөө жана жарыялоо кызуу колго алына баштаган. Тазабек Саманчин «Молдо Кылыч — биринчи кыргыз

жазгыч акыны» деген темада диссертация жактап, «Кылыч жазуучу акын» (Ф., «Кыргызмамбас, 1948) деген монография чыгарган жана ичине «Чүй баяны», «Канаттуулар», «Бүркүттүн тою», «Буудайык», «Зар заманды» камтыган «Иргелген казалдар» (Фрунзе, Кыргызмамбас, 1946) аттуу жыйнак түзгөн. Анын баш сөзүндө «Кылычтын бул биринчи жыйнагын чыгаруу менен бирге, анын экинчи жыйнагын басмага даярдоо ишине киришип жатабыз» деп жазылган эле, тилекке каршы китеп чыкпай калган. Ошондон берки 45 жылдын ичинде Молдо Кылычтын чыгармалары басма бетинен бир да жолу жарык көргөн жок.

Бул жыйнакка Молдо Кылычтын Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын Коомдук илимдер бөлүмүнүн алдындагы кол жазмалар фондусунда (мындан ары «фонду» деп гана коёбуз) сакталып турган 1865 саптуу эң зор казал — «Зар замандан» тартып үч-төрт сабы жеткен ырларына чейин топтоштурулду. Бирок бул Молдо Кылычтын бардык чыгармалары ушуну менен бүтөт дегенди түшүндүрбөйт. «Зар замандын» өзүнүн эле 8—9 варианты бар. Китепке ошолордун, көлөм жагынан ортодон жогорураагы болгон, Белек Солтоноев жазып өткөргөнү гана кирди. Башка казалдардын да үч-төрттөн варианттары бар, аларды жарыялоо, эл ичиндегилерин таап китепке кошуу келечектин иши боюнча калат.

Молдо Кылычтын өз колу менен жазылып калган түп нуска болбогондуктан фондуга эң алгач өткөрүлгөн, толук деп эсептелген, ошонун ичинде арап графикасы менен жазылган тексттерди негиз кылып алууну (Түшүндүрмөлөрдү караңыз) туура көрдүк.

Бул китепке, Молдо Кылычтын чыгармаларын жарыялоодо бүткүл ниетин, күчүн салып, чыныгы күйөрмандары болгон Ишеналы Арабаев, Базаркул Данияров, Тазабек Саманчиндердин эстеликтери үчүн, 1911-жылкы «Кыссаи зилзалага» жазылган «Алгы сөз» (И. Арабаев), 1925-жылкы «Тамсилдердеги» «Сөз башы» (Б. Данияров), 1946-жылкы «Иргелген казалдарга» берилген «Молдо Кылыч Шамыркан уулу Төрөкелдин» деген баш сөздөрдү тиркеме катары кийрип коюуну туура көрдүк. Булардан И. Арабаевдин «караңгы элим көзүн ачып, сабатсыздыгы жоюлса экен, Кылычтын «Зар заманындай» чыгармаларды окууга жетишсе экен» дегендей акыйкат тилегин жана элди агартууга, китеп бастырууга болгон жанталашкан аракетин, Б. Данияровдун «Тамсилдерге» кирген чыгармалардын мааниси, жыйналышы жөнүндөгү

маалыматтарын, Тазабек Саманчиндин Молдо Кылыч, анын жашаган доору, чыгармалары, ар бир казалынын жаралыш тарыхы жана идеялык-көркөмдүк күчү туурасындагы терең жана кеңири иликтеген илимий көз караштарын окууга болот.

Омор СООРОНОВ

АЛГЫ СӨЗ

Сарбагыш уругунан, сабаттуунун тунугунан, Кара Кочкор туругунан чыккан, Машфур¹ шайыр (акын) Молдо Кылыч 20 жылдан бери акындык менен көп казал жазып чыгарган эле. Кыраат китепчелерди басмакана ыраак болгондон эч бир бастыра албай, кол менен жазып, тил менен сүйлөп журтка көрсөтчү эле, биздин кыргыздан басмакананы көргөн бир адам болбой турган эле. Биздин элде жүргөндө Молдо Кылычтын казалын эшитип бир аз көңүл көтөрүлүп, бул ааламда нелер бар экени көз алдыбызга келүүчү эле. Ойлочу элем: «Кап, сени! Кудай таала бизди жарык дүйнөгө чыгарса² Кылычтын «Зар заманын» бастырсам калкыма таратсам» дечү элем, хам да³ балдарга алипбе окутуп, балдар маанисин билбей: «Молдоке, бул не деген сөз?» —деп сураганда, өзүбүз да маанисин билбей калгандыктан, не айтарды билмейинче, алда бегана⁴ бир жооп берип, балдар күтүп жалгыз калганда көздөрүбүздөн жаштар чыккан убакты болгон эле. «Ата, өз тилибизде балдар окурлук китеп бастырсаң ай!..» деп, мына бу жылдарда, иншалла⁵, аздыр-көптүр Уфа (Медресе Галие) де⁶ окуп жаткан кыргыз (казак) шакирттери⁷ ошол ойлорубузду чыгарууга киришкен эле. Молдо Кылыч биздин аракетти угуп, ушу «Кыссан зилзала» деген казалды жазып берип жиберган, көз менен көргөн окуя тарп⁸ болуп калсын деп жазган экен.

Ишеналы АРАБАЕВ

¹ Машфур (Машкур, машур) – белгилүү, аты чыккан даңкы таш жарган.

² Сабатсыздыгы жоюлуп китеп бастырып чыгарууга, окууга мүмкүнчүлүк ачылса деген мааниде

³ Хам да — жана да, ошондой эле.

⁴ Башка бир нерселерди айтып деген мааниде.

⁵ Иншалла — кудай буюрса, кудай кааласа

⁶ Уфа шаарындагы Галий медресеси. Анда кыргыз, казак жаштары да окуп, билим алышкан.

⁷ Шакирт — студент.

⁸ Тарп (тарпи) — белгилүү болуп калсын, айтылып калсын деген мааниде.

СӨЗ БАШЫ

Кыргыз билим кемисиесинин тапшырганы боюнча «Тамсилдер» деген китепти карап, түзүп, имласин дурустап чыктым.

Мында «Канаттуу» деген кыргыздын белгилүү акуну ¹ Кылычтыкы, Кылычтын өз жазмасынан эмес² эл оозунан жазылып алынган.

«Буудайык» менен «Буудайыктын тою» эл оозундагы илгертен келе жаткан тамсилдер. Баары тең куштар тууралуу айтылган тамсил болгон соң, бир китепче кылып жибердик.

Кылычтын өмүрү менен өз жазмаларын жыйнап бир китепче чыгаруу кемесиа милдеттеринин бири. Бирок азырга ал даяр болбогон соң «Канаттуусун» буган кошуп отурабыз.

Бул «Тамсилдер» калк адабиятынын ичиндеги жакшысы. Мунун түрдүү жактан пайда келтириши ар кимге болсо да маалим.

«Буудайык» Нарын үйөзүндөгү Койлуу Түкөлөй деген карыянын оозунан жазылып алынган. «Буудайыктын тою» кимдин оозунан жазылганы маалим эмес. Айтор, калк адабиятынан экени кимге болсун талашсыз акыйкат.

Бул «Тамсилдер» кыргыз билим кемесиасынын жыйнаган адабияттарынан алынды. Бул сыяктуу пайдалуусу көп болсо да мунусун илгир куштар тууралуу сүйлөгөн соң, айрыкча жиберишти тийиш таптык.

Б. Данияр уулу. Ташкен.

¹ Акун — акын.

² Молдо Кылычтын өз кол тамгасындагы жазма.

ТАЗАБЕК САМАНЧИН

МОЛДО КЫЛЫЧ ШАМЫРКАН УУЛУ ТӨРӨКЕЛДИН (1866—1917)

Чыгармачылык жолу

Кун батыш Кочкордогу Ортоктун тоосунун түгөнгөн учу Бугучу аталат. Бул жер кадимки Төрөкелди баатырдын конушу болгон. Ушул Бугучуда 1866-жылы Кылыч төрөлгөн.

Азыр бул жер Тянь-Шань областы, Чолпон районуна караштуу «Осо-Авиахим» колхозу. Бул колхоздун мүчөлөрү негизинен Кылычтын туушкандары — Төрөкелди уулунан куралган. Бугучуда Төрөкелдинин күмбөзү бар, ал Төрөкелди уулунун бейити деп аталат. 1917-жылы Кылыч Да ошол бейитке коюлган.

Кылычтын теги — жети атасынан бери журт бийлеп келген Сарбагыш уругундагы белгилүү тукум. Кылычтын өз атасы Шамыркан — Төрөкелдинин тун уулу. Шамыркан калган төрт инисине — Баатыркан, Үркүнчү, Карасай, Чоткараларга караганда, журт бийлигине көп илеше алган эмес. Өз оокатына тың, айыл аксакалы болуп өткөн. Шамыркандын учурунда ата бийлиги Төрөкелдинин үчүнчү уулу Үркүнчү менен кенже уулу Чоткарага өткөн. Эми Кылычтын тушунда бийликти Үркүнчүнүн балдары — Өтөмбай, Табыштар алган. Шамыркан «ата бийлигин колго алар бекен» деп Кылычтан көп үмүт кылган. Кылыч акындыктын артына түшө баштагандан кийин: «Ырдын артынан кетти, бул уулум да болбоду» деген экен.

Ал эми Кылычтын чоң атасы болсо — учурунда кыргыз арасында баатыр атанып, аты чыккан кадимки чоң Төрөкелди. Төрөкелди далай чабуулдарды баштап, далай жоо чабыштарга катышып, кыргыздын уруучулдук-феодалдык күрөштөрүн баштап, жоокерчилик замандын кийинки доорунда жашаган. 1847-жылы болгон Кененсары Касымовдун чабуулун кайтарууда көрүнүктүү эрдиктерди көрсөткөн. Бугу менен Сарбагыштын чабышында да Сарбагыштардын колун баштайт. Ормон бул чабышта Бугу колдуу өлөт. Өлөр алдында: «Төрөкелди көлдү үч айлансын» деген анын осуятын аткарып, Бугу уругуна көп чабуулдар жасап, далай жабырчылыктар көрсөткөн. Ошону менен

катар өзү да жабыркаган. Падыша өкмөтү кыргызды адеп караткан учурда да, Төрөкелди ага каршы бир кыйла коркунучтарды туудурган. Ошентип Төрөкелди, Ормон кандын замандаш курбусу жана анын кол башчысы катарында болгон. Ал далай жоо чабыштарда эрдиктерин көрсөтүп, кылычына кан тамган канкор баатыр, баш киши болгон. Төрөкелди өлөр-өлгүчө Кочкор Сарбагышынын бийлигин колунан чыгарган эмес.

Кылычтын үчүнчү чоң атасы кадимки чоң Абайылда. Бул киши да баатыр атанып, зор дөөлөткө ээ болуп, Темир болот элин бир чыбык менен имерип өткөн. Абайылда үч аялынан 12 балалуу болгон. Төрөкелди болсо Ботокөз байбиче аттуу улуу катындын үчүнчү уулу. Кылычтын төртүнчү чоң атасы — наамына эл аталган кадимки чоң Черикчи. Черикчи болсо, Темирдин уулу. Кылычтын жетинчи чоң атасы кадимки Үчүке баатыр, Үчүке, Түлкү, Черикчилер кыргыз элине калмак " хандары кысымдарын көрсөтүп турган учурда (XVII—XVIII — к. к.) жашаган. Булар кыргыздын колун баштап, калмактарга каршы уруштар жүргүзгөн. Эл коргогон эрдиктери үчүн булардын бир катарларынын наамы, кылган баатырдык иштери кыргыз элинин ооз адабиятында дагы эле болсо эскерилет.

Ошентип, кыргыз элинин өткөн доордогу атактуу жазуучу акыны Кылыч жети атасынан бери эле эл бийлеп, кыргыздын уруучулук-феодалдык бийликтерин жүргүзүп келген белгилүү манап тукумунан чыгат. Тукумдан тукумга өткөн бул ата бийлик Кылычтын учуруна чейин келген.

Кылыч өзүнүн ата-бабалары жөнүндө мындайча ырдаган:

Атымды айтсам ким билет,

Атамды айтсам эл билет:

Төрөкелди, Ормон деп,

Төгөрөктү соргон деп.

Төрөкелдинин тукумунан жалгыз Кылычты жакыр өткөн деп айтса да болот. Үркүнчүнүн балдары Өтөмбай, Табыштардай ата жолун жолдоп, эл бийлеп, журт үстүндө жүрө алганы жок. Баатыркандын уулу Муратаалыдай мал урунуп, баш жумшап, дөөлөт күтө алганы жок. Чот-

каранын балдарындай соода-сатыкка аралашып, урундуруп пайда өндүрүп, байый алганы да жок. Адилетсиздиги ашынып, шумданган заманда Кылыч

адилеттүү сөзүн айтып, эзилген элдин зарын ырдап, көркөм сөз үлгүлөрүн чыгаруу менен өмүрүн өткөргөн.

Анын замандаштары Кылычтын жалгыз аты, саан уюнан башка малы болгон эмес дешет. Ар дайым жатакта калып, азыноолак жерге арпа чачып, кедейлерден бөлүнбөй, жайдыр-кыштыр Бугучунун токоюнан алыс көчпөгөн.

Кылыч бала-чакалуу киши болгон. Биринчи аялынан 6 кызы болгон, ал өлгөндөн кийин экинчи аял алып, андан да бир нече бала көргөн. Чөбүрөгөн жаш балдарын же кийиндире албай, же тоюндура албай кыйналганда: «Эй кызыталак бакырчылык, менден дос көрөр кишиси жок бекен!» деп кейиш кылган. Ошондо:

«Шайырбүбү — шайыр кыз,

Шаана менен айыл кыз.

Шайырга куда болгондо,

Как ошондо байырбыз» —

деп, эркелетип балдарын сүйүп, көңүлүн сооротуп, жокчулуктун өкүмүнө көнгөн.

Өткөн заманда адабиятты өнүктүрүү иши ар бир акын жазуучунун жеке өз иши катарында болгон. Адабият иши азыркыдай элдик иш болуп, аны мамлекет өз карамагына алып, адабият ишмерлеринин эмгеги камсыз кылынбаган. Ошондуктан, кыргыздын өткөндөгү акындары бийлөөчү таптын өкүлдөрүнө, дөөлөттүү, даражалуу кишилерге барып кызмат кылууга аргасыз болушкан, бул бир. Экинчиден, эл кыдырып ашта-тойдо ырдап «олжо жыйнап», өз оокаттарын камсыз кылышкан. Ошондой жолдор менен гана алар чыгармасын өнүктүрө алышкан.

Эми Кылыч болсо, эл кыдырып ашта-тойдо ырдаган эмес. Дөөлөттүүлөрдү жандап, алардан «колдоочу» да күткөн эмес. Кылыч жазуучу болгон. Ал кайта эл бийлеген жемекейлердин — бий, болуш, молдолордун атын атап, айыбын чукуп жазган. Элдин эзилген эриксиз күнүн айтып, замандын адил сөзүн сүйлөгөн. Ошондуктан Кылычтын дөөлөттүүлөр тарабынан жардам күтүшү мүмкүн эмес эле.

Канат, Өтөмбай, Табыштардай журт үстүнөн ырыскы өндүргөн дөөлөттүү өз туугандарын жана ушулардай эл бийлеген толуп жаткан башка «мыктыларды»:

«Куруп калсын алардын,
Арамдан тапкан ырысы» —
деп, алардын байлыгын жериген.

Кылыч бүт өмүрүн жазуучулук ишке жумшаган. Бирок ал бул эмгегинен өз өмүрүндө береке көрбөсө да, көзү өткүчө жазуу ишинен айныган эмес. Анткени — ал кең таланттуу, чыныгы сөз чебери болгон. Ал адилетсиздикти, арамдыкты, залимдикти көрө туруп, сүйлөбөй туралбаган. Анын таланты көкүрөгүнөн, жүрөгүнөн демитип сүрөп, сүйлөтүп турган. Кылыч өзүнүн чыгарган адилет үлгү сөздөрүн мындайча мүнөздөгөн:

«Койбой айтып келемин
Нечен түркүм адамды,
Тандабады кантейин,
Тилим жакшы, жаманды».

Кылыч жамак сөздү — поэзияны жана аны чыгарган чыныгы таланттын мүмкүнчүлүгүн өтө жогору баалаган.

«Жамак деген жарандар,
Тоодан үлкөн кен экен,
Сузуп алса түгөнгүс,
Дарыя, чалкар көл экен» — дейт.

Кылычтын таланты ушул өзү айткандай өтө зор жана терең болгон. Кылыч ырды жалаң эле жазбастан ооз ачып айтканда да, айтылуу акындардан кем ырдаган эмес. Анын акындар менен бет алышып айтышкан учуру да болгон¹. Бет алды келе калганда жамак сөздү буйдалбастан төгүп жиберүүчү да болгон. Бирок улуу акын айтыш, мактоо, кордоо сыяктуу акындык жанрларды ырдоону өз милдети катарында эсептебеген. Ал кыргыздын жазма адабияты жок кезде, XIX кылымдын аягында биринчи ыр жазып, кыргыздын жазма адабиятын туңгуч негиздөөгө киришкен. Ошол наадандык шартта жана жакырчылыктан канчалык кыйналса да, ал алган багытынан кайткан эмес. Өзүнүн улуу өнөрүн, ардактуу милдетине өмүрүнүн аягына чейин берилген.

¹ Кылычтын Чылпак Кудайберген акын менен айтышып, учурашканы колубузда бир. Ал дагы бир нече акындар менен айтышкан деген сөз бар, ал айтыштары азыр табыла элек.

Кылыч мектептен окуп, системалуу билим алган киши эмес. Ал элет ичиндеги ар кайсы молдолордон анча-мынча сабак алып, таалим көргөн. Саяк молдо Баян, Чүйдөгү молдо Мамбетаалы, Ак молдо дегендерден

азыноолак окуган. Булар, ошол учурда дин жолун түзүк түшүнгөн белгилүү молдолордон болгон. Бирок Кылыч китеп окуп, кат жазууну көбүнчө окуп, өз аракетинин натыйжасында жетишкен.

Кылычтын өзүнүн окуусу, билим жөнүндөгү айтканы баштаган элге белгилүү:

«Молдо Кылыч мен атым,
Болжолу жок санатым.
Чала чыккан башынан,
Чаар китептен сабатым.
Жүрө-жүрө арбыган,
Казал жазган кагазым.
Калайыкка билинип,
Катка түшкөн абазым».

Кылыч өмүрүнүн кийинки учурунда, 1910-жылдарда өзү да анча-мынча убакыт бала окуткан; Кылыч жалаң эле дин китептери эмес, мусулман жазуучуларынын адабий чыгармалары менен тааныш болгон, Навои, СуфиАллаяр, Хожа-Хафиз, Бедил, Рабгузи, Ахмет Ясауйлердин чыгармаларын билген. Орто Азиядагы түрк тилине которулган «Миң бир түн», «Тоту-нама», «Шах-нама» сыяктуу араб, фарси адабиятынын үлгүлөрү менен да тааныш болгон.

1905-жылдардан кийин Кылыч татар тилинде чыгуучу жаңы газета, журналдар менен таанышат. Гаспринскийдин «Таржиман» газетасын, Казанда чыгуучу «Юлдуз» газетасын окуйт. Бул учурларда казак акындарынын чыгармалары да басыла баштайт, Жусупбек кожо, Машур-Жусуп жана башкаларынын өлөң кыссаларын окуйт. 1911-жылы Казанда өзүнүн «Зилзиля» аттуу казалы басылат. Бул китеп — ошол доордо кыргыз тилинде басылып чыккан биринчи адабий чыгарма.

Кылыч өз доорунда илгери даражада турган алдыңкы пикирлүү адам болгон. Ал доордо кыргыз арасында караңгылык, наадандык турмуш өкүм сүрүп тургандыгы белгилүү. Ошол учурда Кылыч китеп маданияты, жазма адабият

менен таанышып, кыргыздын биринчи жазма адабиятын негиздөөгө киришти. Ошону менен бирге, ал кыргыз адабиятына андан мурун болбогон жаңы багыт, жаңы идеялык талаптарды киргизди.

Кылычтан мурда кыргызда жазма адабияттын өкүлдөрү болгондугу белгисиз. Кылычтан кийин гана, айың жолун жолдогон Тоголок Молдо, Алдаш молдо, Ысак Шайбеков, Исмайыл Сарыбаевдерге окшогон бир нече жазуучу акындар чыга баштайт.

Кылычтын өз өмүрүнүн учурунда анын Зилзиля жөнүндөгү казалы басылгандыгы айтылды. Анын калган негизги чыгармалары басма жүзүн көргөн эмес. Кылыч чыгармаларын эл арасына кол жазмасы аркылуу тараткан. Кат билген кишилер көчүрүп алган. Ал көчүрүлгөн нускадан дагы бирөөлөр көчүргөн. Чыгармаларынын таралыш жолу ошондой татаал болсо да, Кылычтын ырлары учурунда эл арасына кеңири жайылган. Көбүнчө түндүк кыргыздардын арасында — Көл башынан Таласка чейин, Тогуз-Торо, Ат-Башыдан Чүйгө чейин учурунда Кылычтын ырларын укпаган кыргыз чанда болгон деп айтса да болот. Кылычтын ырларын акындар, ырчы комузчулар эл аралап ырдашкан. Ал гана эмес, Кылычтын ырларынын көпчүлүгү макал-лакап катарында эл оозунда айтылып кеткен.

Ал доордо кыргыз эли, биринчиден, өзүнүн улут эркиндигинен ажырап падыша өкмөтүнүн эзүүсүндө калган; кыргыз элинин күрдөлдүү айдоо, жайыт жер аянттары казнанын пайдасына алынып, ал жерге Россиядан көчүрүлүп келинген колониячы кулактар түшкөн. Кыргыздар болсо, тар капчыгай, какыр талаа арасына сүрүлгөн. Ошону менен бирге, кыргыздар кул катары кем укукта болгон. Колониячылардын кыргыздарга көрсөткөн түрлүү зомбулугуна жана зордугуна падыша өкмөтү тарабынан тыюу салынган эмес. Кайта ал сыяктуу түрлүү кыянатчылыктарды падыша өкмөтү алдыртан колдоп турган.

Падышачылыктын мындай саясатынын натыйжасында кыргыз эли акырында биротоло бүтүп жок болууга тийиш болучу. «Падышачылыктын саясаты, помещиктер' дин жана буржуазиянын саясаты,— дейт жолдош Сталин,— бул райондорго орус дыйкандарынан жана казактардан кулак элементтерди көбүрөк орноштуруп, аларды улуу державалык умтулуулардын ишеничтүү таянычына айландыруу болуучу. Бул саясаттын натыйжалары —

тоо-тоонун арасына сүрүлгөн жергиликтүү элдин (кыргыздар, башкырттар) акырындап кырылып отурушу болду².

Экинчиден, кыргыз эли жергиликтүү бай-манаптардан эзилген. Бий-болуш, старчындардын сурагынан эл арасында адилетсиз бийлик өкүм сүргөн. Элдин акыйкаттуу талабы, ак иши эч убакта ишке ашкан эмес. Кимде мал болсо, бийлик, өкүм ошонуку болгон. Кедейлер мүдөөсүнө бир жетпей зар ыйлап кала беришкен. Эл бийлеген «мыктылардын» арасында паракорчулук, жемекейчилик артылган. Падыша өкмөтү тарабынан элге түшкөн алым-салык бир болсо, бий-болуштар өз пайдасы үчүн аны эки-үч эсе ашыра салып алышкан. Мындай кылмыштуу иштерге падышачылык тыюу салбастан, кайта аны колдогон. Мындай бийликтин натыйжасында эл аябай жакырланган.

Бий-болуштардын бул сыяктуу бийлиги Кылычтын «Зар заманында» мындайча мүнөздөлөт:

«Жайы кышы тарыды,
 Былтыркыдан быйылы.
 Эл жегени күчөдү,
 «Жакшылардын» кыйыны.
 Боздотту го карыпты
 Болуштардын жыйыны!».

XIX к. аягында XX к. башында кыргыз элинин көкөй кескен мүдөөсү, биринчиден, падышачылыктын кулчулугунан кутулуп, улут эркиндигине, улут теңдигине жетишүү болсо, экинчиден, жергиликтүү бай-манаптардын бийлигинен кутулуу эле.

Элдин эркиндикти көксөгөн ушул улуу талабы Кылычтын чыгармаларында негизги тема катарында орун алган.

Улуу жазуучу Л. Н. Толстойду «Орус элинин революциялык кыймылынын күзгүсү» деп Ленин атагандай, [Кылычты да XIX кылымдагы кыргыз элинин эзилген абалынын күзгүсү деп айтууга болот. Анын чыгармаларынан ошол учурдагы кыргыз элинин эки жактан эзилген авалы, анын эркиндикти көксөгөн улуу талабы толук орун алып, андан күзгүдөн көрүнгөндөй көрүнөт.

² И. Сталин. «Марксизм жана улуттук-колониялык маселе», 81-бет, Кыргызмамбас.

Кылыч элди маданияттуу турмуш, илим жолуна үндөгөн агартуучу — просветитель акын катарында болгон. Наадандык турмуш өкүм сүрүп турган учурда Кылыч маданияттуу турмушту биринчи баалап, элди илим жолуна, окууга үндөгөн:

«Жатып өзүм кайгырам
Кыргыз, казак калкыма,
Артта калган караңгы,
Жапан оскөн салтына»

Кылычтан мурда кыргыз адабиятында маданий-агартуучулук тема болгон эмес. Ошол учурда кыргыз акындарынан Кылыч гана биринчи маданиятты баалап, элдин келечек тагдыры илимсиз чечилбестигине көзү жетип, маданият тематикасын биринчи жолу кыргыз адабиятына киргизет.

Кылычтын бул маданий-агартуучулук талабы орус маданиятынын таасири аркасында туулган. Кыргызстан Россияга кошулгандан кийин, ага акырындап орус маданияты таасир кыла баштайт. Кыргызстанда шаарлар өсөт, орус дыйкандарынын кыштактары түшөт. Ушулардын баары орус маданиятын аз-аздап Кыргызстанга келтире баштаган.

Орустар кыргыздарга караганда бардык тиричилик жагынан көп жогору турган. Алардын тиричилиги өнөрдүн негизинде уюшулган. Кыргыздар электротехниканы — телеграф, телефон, түрлүү айыл-чарба машиналарын, өзү от алуучу беш атар мылтыкты жана ушулар сыяктуу замандын алдыңкы техникаларын орустан көрүштү. Падыша өкмөтүнүн башкаруу аппараттары тармакталып, алардын иштери бир кыйла так уюшулган. Сурак, бийлик иштери закон-мизамга негизделген. Келгин орус дыйкандары дыйканчылык, мал өстүрүү жагынан да кыргыздардан жогору турган. Кылыч орустардын ушул артыкчылыгын көрө туруп, кыргыз элинин маданияттан кылымдар бою артта калгандыгын түшүнөт. Бул өнөргө, мындай тиричиликке илим, окуу аркалуу гана жетише тургандыгын болжойт. Ошентип, Кылычтын бул түшүнүктөрү маданий-агартуучулук талап катарында анын чыгармаларынан орун алган.

Ал доордо орус маданияты кыргыз арасына сиңип, аны кыргыздар өздөштүрүп кете алды деп айтууга болбойт. Падышачылык орус элинин маданиятын кыргыздарга окшогон майда көз каранды элдерге сиңирүүнү каалаган эмес. Ал кайта орус маданиятын кыргыздардан калкалап, улуттардын

арасында караңгылыкты, наадандык турмушту өстүрүүгө аракет кылган. Орустардын арасында улуу державалык шовинизмди күчөтүп, элдерди бирине бирин жоолаштырып, улуттар арасында кастыкты күчөткөн. Падыша өкмөтү элдердин боордошуп, достошуп кетишинен корккон. Бул жөнүндө жолдош Сталин мындайча жазган: «Массаларды кулдукта жана наадандыкта кармоо үчүн падышачылык окраиналарда атайылап эле патриорхалдык-феодалдык эзүүнү өстүрүп келди. Жергиликтүү элди жаман райондорго сүрүп чыгаруу жана улуттук душмандыкты күчөтүү үчүн падышачылык окраиналардын эң жакшы жерлерине атайлап эле колонизаторлук элементтерди орноштурган. Массаларды караңгылыкта кармоо үчүн падышачылык жергиликтүү мектепти, театрды, агартуу мекемелерин кысып келди, кээде жөн эле жоюп таштады. Падышачылык жергиликтүү элдин мыкты адамдарынын кандай гана инициативасын болсо да басып келди. Эң аягында, падышачылык окраиналардын эл массаларынын кандай гана активдүүлүгүн болсо да муунтуп келди. Мунун баарысы менен падышачылык жергиликтүү элдин арасында орустардын баарына терең ишенбөөчүлүктү, кээде душмандык көз менен кароого айланып кетүүчү ишенбөөчүлүктү туудурду»³.

Экинчи жагынан жергиликтүү бай-манаптар жана улутчулдар өздөрүнүн элге кылган кылмыштуу иштерин орус элине жамап, аны эзилген элге жоо көрсөтүп, нааразылыктарын арбытууга аракет кылышкан. Ошол шартта Кылыч, элди бүлдүрүп жаткан чын кылмыштуулар орус эмес, жергиликтүү бай-манаптар экендигин жазып, элге тааныткан:

«Орустун жоктур залалы,
Көрүнөт көзгө карааны,
Көрө албай куруп жатабыз
Жүрдү деп анын арааны.
Алымдан башка бир тыйын,
Чыгым кылбайт малыңды.
Өзүңдүн бий-болушуң,
Кетирип жаткан алыңды».

³ И. Сталин. «Марксизм жана улуттук-колониялык маселе», 70-бет, Кызылмамбас

Падышачылыктын саясатынын натыйжасында эзилген кыргыз эли орустарды эзүүчү эл катарында жоосунтуп турган учурда, Кылыч орус элинин улуу маданияттуу улуу эл экенин түшүнгөн. Кыргыздарга караганда анын өнөрүнүн, тиричилигинин алда канча илгери экенин объективдүүлүк менен жазат. Анын касташкан жоосун жене келген баатыр эл экенин, алардын турмуш салтынын кыргыздардын уруучулдук-феодалдык салтына караганда алда канча демократиялуу экендигин байкаган. Кылыч орус элинин маданиятына кызыгып, ал маданиятты кабыл алдыруу үчүн элди үгүттөөгө чейин барып, бирок дин маселесине келгенде кылчактап туруп калган.

«Капырлыгы болбосо,
Кыйын экен жыргалы.
Кандай жумуш болсо да
Ойноп-күлүп кылганы».

Кылыч орус элинин улуу маданияттуу улуу эл экендигин таануу менен гана чектелди. Ал казак элинин улуу жазуучусу Абайдай орус элинин адабияты менен таанышып, аны өздөштүрүүгө жете алганы жок. Анткени — казактар кыргыздарга караганда жарым кылым мурда орус маданияты менен аралаша баштаган.

Кылычтын учурунда кыргыз эли орус эли менен жаңыдан гана катташат. Ал учурда орус элинин тили, анын демократиялуу маданияты жана адабияты кыргыз арасына кире алганы жок. Падышачылыктын саясатынын натыйжасында кыргыздарга окшогон эзилген элдер орустарды жоосунтуп, элдердин арасында нааразылыктар арбып турган учурда Кылычтын орус элин жана анын маданиятын объективдүүлүк менен жогору балашы анын илгери талаптуу акын экендигин айкындайт.

Жыйынтыктап айтканыбызда Кылычтын адабий-тарыхый мааниси төмөндөгүлөр:

Биринчиден, падышачылыктын колониялык саясатынын натыйжасында кыргыз эли кул катары өзүнүн улут эркиндигинен жана теңдигинен ажырап турган учурда Кылыч улут эркиндигин ырдады. Экинчиден, кыргыз элин аёосуз түрдө талаган дөдөй бий-болуштардын бийлигине каршы элдин акыйкаттуу, адилеттүү таламын сүйлөдү. Үчүнчүдөн, наадандык, караңгылык өкүм сүрүп турган учурда, ал элди илимге, маданиятка чакырды. Төртүнчүдөн, падыша

өкмөтү жана бай-манаптар элдерге орус элин жоо көрсөтүп улуттардын бири-бирине нааразылыгын күчөтүп турган учурда, орустардын улуу маданияттуу жана келечеги чексиз зор эл экендигин түшүнүп, аны элге таанытты.

Бул айтылгандар менен катар, Кылычтын чыгармасында, биздин замандын көз караштарына туура келбеген карама каршылыктар да бар. Кылычтын чыгармаларында учураган, бирок ага мүнөздүү болбогон тескери, көлөкөлүү учурлары жашырын жабылбастан, ачык-айкын айтылганда гана, андай улуу адамдар барлык жагынан толук түшүнүлмөк. Бирок бул маселеге кириш сөздө толук токтолууга мүмкүн эмес, бул өзүнчө атайын изилдөөнү талап кылган зор маселе. Ошондой болсо да бул маселени Кылычтын бул биринчи жыйнагынын окуучуларына эскерте кетүүнү зарыл табабыз.

Өткөн доордогу улуу ишмерлердин кызматын жалгыз гана бүгүнкү күндүн таламына карай баалоого болбойт. Бул жөнүндө В. И. Ленин төмөндөгү пикирди айткан: «Тарыхый ишмерлердин сиңирген тарыхый кызматтары, азыркы учурдун таламына ылайык эмнелер бербегендигине карай бааланбастан, алар өздөрүнөн мурункуларга караганда кандай жаңылыктар бергендигине карай бааланат»⁴.

В. И. Лениндин бул айткан пикирин Максим Горький адабиятка ыкташтыра төмөндөгүдөй деген: «Өткөн доордун улуу устаттары эки планда бааланууга тийиш: өз доорунун уулу катарында жана адам баласын азаттыкка чыгаруу үчүн жүргүзүлгөн бүткүл дүйнөлүк тарыхый күрөштүн катышуучусу катарында».

Эми Кылычтын биздин көз караштарга туура келбеген, «өз доорунун уулу катарында» анын чыгармасынан орун алган карама-каршылыктарына токтоло кетели.

Кылычтын чыгармаларында дин маселеси көрүнүктүү орун алат. Анын чыгармалары «бисмилла» менен башталып, келме менен бүтөт. Пайгамбардын хадистерин, шарият сөздөрүн анын ар бир казалынан учуратууга болот. Заманды, кишилерди сынап айтып-айтып келип, өзү да кудайга тобо кылат.

⁴ В. И. Ленин. Чыг., 2-бас. Т. 11, 51-бет.

Өзүнүн «жалган дүйнөдө» учурлуу жашаган «күнөкөр» пенде экендигин айтып алла тааладан кечирим сурайт.

«Биринчиден, кудайга жалынып, динди эске алып отуруу ал доордогу жазма адабий чыгармачылыктын стиль — жолу катарында болгон»⁵.

Кылычтын доорунда кыргыз арасына китептери менен таралган фарс жана Орто Азиянын түрк тилинде жазган мусулман жазуучулары өздөрүнүн чыгармасына киришүүнүн алдында, эреже катарында кудайга жалынып, анын керметтерин сүйлөй турган. Кудайдын кудуретчилдиги менен дүйнөнүн жаратылышынан тартып, .Адам алейсаламдын тарыхын, Иблис шайтанды кудай каргыштаганга чейин айтып келип, анан гана өз чыгармасына өтө турган.

Кылыч өз чыгармаларын «казал» деп атап, бул сыяктуу чыгармалар жазуунун жолун ошол эски мусулман жазуучуларынан үлгү алган.

Экинчиден, дин ал доордо эл арасында негизги идеология катарында өкүм сүргөн. Мусулманчылык кыргыз элинде канчалык тайкы болсо да, эл өзүн мусулман эсептеп, анын жолун жолдоп, негизги эрежелерин аткарууга аракет кылышкан. Кудайдын «кудуретине» жана анын «керметтерине» ишенген Кылыч «өз доорунун уулу» болгондуктан, дин маселесинде доордун көз караштарынан чыга алган эмес. Кылыч жаратылыштын, коомчулуктун закондорун түшүндүрүүдөгү мусулман дининин жолдорун чындык катарында кабыл алган.

Бирок Кылыч динди адамдын көкүрөгүндөгү, анын көңүлүндөгү ыйман катарында түшүнгөн. «Зулум, бакыл болбой, кайрымдуу бол», «өз мээнетиңдин убайын көр», «адам акысын жебегин» деп Кылычтын мусулманчылыгы сопулук менен байланышкан.

Дин жеке кишинин ыйманы болбой, ал эзүүнүн, алдоонун куралына айлана баштаганда, андан Кылыч баш тартат. Динди эзүүнүн куралына айландырган молдолорду күнөкөрлөп, аларды эл бүлдүргөн ыймансыз зулумдар катарында айыптайт:

«Молдолор кылды порумду,

Башка селде коюлду.

Өлүк өлгөн жер болсо,

⁵ ** Е. Э. Бертельс. «Навои и Аттар». Сб., «Мир-Али Шер», 36— 37-беттер.

Орой басып чогулду.

.....

.....

Молдолор курсун акыры,

Баарынын бузук мүнөзү.

Алкымы жаман алардын,

Агарган менен төбөсү.

Башында туруп кор болду,

Пайгамбардын селдеси.

Дилинде шайтан жолу бар,

Тилинде актын келмеси».

Наадандык шартта, орой бийлик үстөмдүк кылып турган шартта Кылычтын бул сыяктуу дини коомчулук мамилени жумшартууга себепчи болгон. Элди өз эркинче аёосуз түрдө эзген түркө бийликчилерди кылчактатып, артын ойлонткон.

Бул айтылгандар Кылычтын чыгармаларындагы анын негизги прогрессивдуу, адамкерчиликтүү учурларына каршы келген, тескери жагы дегенибиз ушул. Бирок бул учурлар анын чыгармаларын эч убакта мүнөздөй албайт. Булар анын чыгармасында экинчи, эң кийинки планда турган көлөкөлүү гана жерлери. Кылычтын карама-каршылыктарын ажыратып билүү, анын өлбөс адабий мурастарын өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Эл душмандары Кылычтын чыгармаларындагы экинчи пландагы ушул көлөкөлүү учурларын негиз катарында алып, улуу акындын жүзүн бурмалоого аракет кылышкан. Аны кыргыздын эски уруучулук-феодалдык доорун көксөгөн бай-манапчыл, консервативдик акын катарында мүнөздөгөн. Акындын наамын жаман аттуу кылып, анын чыгармаларын элге жат көрсөтүүгө аракет кылышкан.

Кылыч өз дооруна караганда өткөн доорду артык көргөндүгү чын. Бирок ал кыргыздардын өткөндөгү баатырдык доорун, баатырдык салтын мактап ырдаган. Кыргыз эли улут эркиндигинен ажырап, кулчулук авалда турганында, баатырлык ата салтты кошуп ырдап, элдин эркиндик сезимин ойготуп, күрөшкө чакырган. Элди аёосуз түрдө талап, бай-манаптардын залимдиги күчөп турганда, Кылыч алардын арамдык иштерин көрсөтүп, баатырдык доордогу жоого каршы эл баштап, эл баккан эрлерди кошуп ырдаган:

«Жоо качырып эл баккан,
Илгеркинин кезеги,
Жалган айтып мал тапкан,
Эмдигинин чечени.

.....

.....

Байыркылар бир башка,
Сөзү турар кагазда.
Жолду берген баарысы,
Жоо качырган сабазга.
Найзалары үч кулач,
Темир сайган жыгачка».

Кылыч өткөн доордогу эзилген кыргыз элинин эркиндигин көксөп ырдоо менен бирге, анын чыгармасына жалпы адамгерчилик темасы негиз болгон. Ал адилеттикти, адамгерчиликти ырдаган. Баатырдык, эрдик, өнөрпоздук, жарамдуулук сыяктуу адамдын артык сапаттарын жогору көтөргөн.

V Кылычтын чыгармалары кыргыз элинин адабий казынасынан эң жогорку кенчтердин бири катарында орун алат.

Кылычтын 1911-жылы басылган «Зилзилясынын» кириш сөзүнө караганда, ал жыйырма жаштарынан ыр жазууга киришкен болуу керек. Ал кириш сөздө мындайча жазылган: «Саф тилдин тунугунан, кара Кочкор туругунан чыккан машхур шайыр (акын) Молдо Кылыч 20 жылдан бери газал жазып чыгарган эди». Демек, Кылыч 1880-жылдардын ичинде ыр жазууга киришип, 30 жыл болжолунда адабият жолунда кызмат кылган.

Кылыч бир кыйла төлдүү акын болгон. Бирок анын өз кол жазмаларынын көпчүлүгү сакталып калганы жок, чыгармаларынын жазылган жылдары да белгисиз. Азыркы жыйналган чыгармалары ар кимдин колундагы көчүрмөлөрдөн, кала берсе эл оозунан жазылып жыйналды. Ошондой болсо да, кыргыздын XIX кылымдагы акындарынын ичинен Кылычтын чыгармалары бир топ толук топтолду деп айтууга болот.

Өз учурунда Кылычтын чыгармаларынын ичинен «Зар заман», «Канаттуулар», «Чүй баяны», «Зилзиля» эл арасына кенен таралган. Булардан башка да бир кыйла казал, ыр, пародия-какшыктарды жазган. Маселен, «Уй

казал», «Кол казал», «Кара Кочкор», «Эркинтоо», «Байтайлак», «Жинди суу», «Кыз жигит», «Садырбай» деген казалдарды жана бир кыйла майда какшыктарды жазган. Булардын көпчүлүгү азыр да болсо эл арасында айтылууда. Булар да көркөмдүк жана тарихий-адабий мааниси жагынан анын ири казалдарынан кем бааланбайт.

Кылычтын бул биринчи жыйнагына анын 5 ири казалы топтолду: «Чүй баяны», «Канаттуулар», «Бүркүттүн тою»,⁶ «Буудайык», «Зар заман». Булардын ичинен «Канаттуулар», «Бүркүттүн тою», «Буудайык» 1925-жылы Москвада араб тамгасы менен басылып чыккан. «Зар заман» менен «Чүй баяны» биринчи жолу гана басма жүзүн көрүп отурат.

Кылычтын замандаштарынын айтууна караганда, ал «Чүй баянын» жазгандан кийин гана акын аталып, эл оозуна кире баштаган. Бирок бул анын биринчи казалы эмес, андан мурда «Кыз жигит», «Көбөй, Султан» деген казалдарынын жазылгандыгы айтылат.

«Кыз жигитте» кыз баланын секелек жашынан тартып, анын бойго жетип боз бала көзүнө илине баштаган кырдаалына чейинки курактарынын бөтөнчөлүгү, анын ой-пикирлеринин өзгөрө башташы жазылган. Эркек баланын жигиттик кырдаалына жетилиши да ушул кыз баланын жетилүү планында жазылган. Бул казал Кылычтын чыгармаларынын туну экендиги чындык болуу керек. Анткени, мунун көркөмдүк жагы башкаларына караганда анчалык жогору эмес, сөз чебердик жагынан да такшала электиги байкалат. Жана бул казал элдик-фольклор стилинде жазылган, акындын чыгармачылык бөтөнчөлүгү, анын чыгармачылык жүзү анчалык байкалбайт.

Бул сыяктуу кыз жана жигит темасы Кылычтан мурда кыргыз адабиятында болгондугу белгисиз. Бирок, Кылычтан кийин бул тема ушул планда башка акын, ырчылар тарабынан ырдалып жүргөндүгү белгилүү. Ошондуктан, бул кыз жана жигиттин жетилүү темасы Кылычтан кийин гана башка акындарга уланып кетиши ажеп эмес.

⁶ «Бүркүттүн тою», «Буудайыктын того» деп да аталат. Биз «Бүркүттүн тою» деп атоону ирээттүү таптык.

Кылычтын бизге белгилүү болгон башка чыгармаларында сүйүү лирикасы учурабайт. Бул темада жазганы ушул «Кыз жигит» казалы. Мында да сүйүүнүн түйшүгү жана кубанчы анчалык терең козголбойт. Кыз бала менен уул баланын белгилүү кырдалда бири-бирине сүйүү сезими пайда болушу гана айтылып токтолот. Кылыч бул алгачкы чыгармасынан кийин сатиралык жанрга өтүп, экинчи сүйүү лирикасына кайрылган эмес.

Кылычтын экинчи чыгармасы — «Көбөй, Султан» бул болгон окуянын негизинде жазылган.

Көбөй, Султан деген эки ага-инилүү жигит, 80-жылдарда жалган жалаа менен болуштардын сырт бүтүмүнүн аракасында кесилип, Сибирь айдалат. Колу-буту зоолуда матоолу айдалып бара жатып, Чулунун көпүрөсүнө жеткенде экөө тең Чүйдүн суусуна секирип түшүп өлөт. Кылычтын бул казалынын идеялык негизи адил иш, азаттык үчүн жүргүзүлгөн күрөш жөнүндө болуу керек. Бирок бул казал колубузда болбогондуктан, анын көркөмдүк даражасын баалай албайбыз. Материалына караганда, окуя сюжеттүү жана окуялуу болууга тийиш.

Мына ушул «Көбөй, Султандан» тартып Кылычтын -негизги чыгармачылык жүзү багыттала баштайт. Ал өмүр бою эркиндик, адилеттик, эрдик темасында жазат.

Кылыч «Чүй баянын» 80-жылдардын акыркы учурунда жазган болуу керек. Бул казалынан анын чыгармачылык жүзү аныкталып, бир багыт алып такшалган акын катарында көрүнөт.

«Чүй баянында» Токмок шаары жана Чүй өрөөнүнүн жаратылыш байлыктары жөнүндө сүйлөнөт. Кылыч бул казалын өзүнүн кара Кочкорунан биринчи жолу Чүйгө келип, Токмок шаарын көргөндөн кийин жазган болуу керек. Ал шаардын имарат курулуштарына, бак-дарактарына, соода-сатыктарына таңыркайт. Шаардын ар уруудан кошулган элине, ошону менен бирге ал элдин «чабышып кетпеген» тартибине таң калат. Базардын магазини толгон байлыгы боло туруп, «омийин» деп кол жайган тиленчилеринин көптүгүнө түшүнө албайт. Түрлүү калайыктар түрлүү соода менен аралашып жүрсө кыргыз менен казактар «кыжылдап» мал базарга толукшканына күлөт.

Кылыч шаарды, шаардын соода-сатыгын мал чарбалуу көчмөн кыргыздын көзү менен карайт. Нечен сонун асыл малдардын «алакандай кагазга» айырбашталышына түшүнө албай жана ага нааразы болот.

«Семизди көрсөң жол бербес.

Акча болсо колуңда,

Басып жүрүп баарысын

Алам десең кой дебес.

.....
.....

Асыл малдын баарысын,

Акча деген баччагар

Арзан баага суратар».

Кылыч «Чүй баянында» шаардын бөтөнчөлүктөрүн жазуу менен бирге, анын тегерегиндеги кыргыздарга — Чүй элине шаардын таасир кыла баштаганын көрсөтөт.

Чүй эли бул учурда жапырт дыйканчылыкка киришип, дыйканчылык алардын оокаттарын гана камсыз кылбастан ал товардык авалга айлана баштагандыгы байкалат.

«Буурчак менен жүгөрү,

Бул кылууга баарысы —

Жарды дебей, бай дебей,

Көп айдаптыр бедени».

Чүй баянында «Токмок шаары, анын базары, соода-сатыктары мүнөздөлүшү менен бирге, Чүй өрөөнүнүн жаратылыш байлыктары: Чүйдүн өсүмдүктөрү, илбесин-аңдары, канаттуу-куштары, курт-кумурскалары сүйлөнөт. Кылыч Чүйдүн жаратылыш байлыктарын, түрлүү жаныбарларын айтып-айтып келип, натыйжада үчүн артык-жер соорусу катарына көрсөтөт.

«Чүй баянында» түрлүү өсүмдүктөр, же курт-кумурскалардын аттары уйкалышып гана, саналып жүрүп отурбайт. Ар бир өсүмдүк же жаныбарлар акындык элес — образдар менен айтылып, алардын адам үчүн пайдалуу же зыяндуу жактары да көрсөтүлөт:

«Кызыл-жашыл, сарала,

Байчечекей ыраңы.

Уу коргошун, ак кодол

Малга жаман залалы».

.....

.....

«Аркар менен кулжасы,
Атып алса күзүндө
Уйдукундай жанбашы».

.....

.....

«Кирпичечен өзү бар,
Шибегедей шиши бар.
Качырганда карасаң,
Иттикиндей тиши бар.
Чегирткеси сакадай.
Көпөлөктүн чоңдугу,
Көйнөгүнө салдырган
Кадимки алка жакадай».

Ошентип ар бир өсүмдүк же жаныбарлар өзүнө таандык болгон учурлары айтылып мүнөздөлөт. Мындай болбогон учурда, бул сыяктуу терме казал жогорку даражадагы көркөмдүк, сапатка ээ болушу өтө кыйын.

«Чүй баянынан» Кылыч турмушту жеткире билген кылдат акын экендиги көрүнөт. Мында нечен түрлүү өсүмдүктөрдүн, жер жемиштердин, курт-кумурска, куштардын аттары аталып, алардын ар биринин тиричилиги, адамга пайдалуу жана зыяндуу жактары да өтө кылдат көрсөтүлгөн. Кылыч ар бир жазган окуясын илимпоздой изилдеп текшерип отуруп, анан гана жазууга киришкен болуу керек.

«Чүй баянынын» адабий мааниси менен бирге, анын тарыхый мааниси да зор. Мындан кыргыз жерине шаар түшүп, кыргыз элине жаны тиричилик мамилеси кире баштагандыгы көрүнөт. Ошондуктан, «Чүй баянын» тарыхый-социалдык поэма деп атасак да болот.

«Чүй баянында» Кылычтын дүйнөгө, тиричиликке нааразы болгон пессимистик кыялы байкалбайт. Кайта, анын мында жашоого, күрөшкө умтулган оптимист жазуучу экендиги көрүнөт.) Ал жаратылыштын көркүнө суктанат, жер байлыгына кубанат. Түрлүү куш, курт кумурска, өсүмдүктөр жөнүндө ыр жазып жаратылыштын мындай чебер жана кылдат курулушу жөнүндө философдорчо ойлонот, ой жүгүртүп анын сырларын түшүнгүсү келет.

Шаарды көргөндө, жаңы эл, жаңы тиричилик жолдорун көргөндө таңыркап, алардын бөтөнчөлүгүн терең байкап билгиси келет. Элет турмушуна караганда шаардын илгери турган өнөрүнө, турмушуна суктанып, аны өздөштүргүсү келет. Ошентип, Кылыч «Чүй баянында» бул дүйнөнүн көркүнө кубанып, турмушка толук ишенген оптимист жазуучу.

Кийинчерек, өмүрүнүн акыркы учурларында Кылыч, сопулук идеялар менен алаксыйт. Мунун натыйжасында, аны пессимистик ойлор тооруп, ал «акырет жайын» ойлоно баштайт. Кылычтын бул кыял-жоругу ооруганда жазган «Кол казалы» менен 1910-жылы жер силкингенде жазган «Зилзилясынан» байкалат.

Кылычтын мындай пессимистик кыялы, биринчиден, мусулман дининин мистикасынан сопулук философиядан туулса, экинчиден, барган сайын жакырланып, түйшүгү арбый барган кыргыз элинин турмушунан келип чыгат.

1905-жылкы падыша өкмөтүнүн «конституциялык режиминен» кийин Кылыч заман түзөлөр бекен, элдин турмушу оңолор бекен деп көп үмүт кылат. Кайта, барган сайын элдин жабырчылыгы арбып, түйшүгү артыла берет. 1907-жылкы столыпиндик реформанын натыйжасында кыргыздардын айдоо, жайыт аянттары дагы тарыйт. Россиядан көп сандаган дыйкандар келип, кыргыздын жерлерине түшөт. 1910-жылы түндүк Кыргызстанда катуу жер силкинип, элди бир кыйла түйшүктөргө учуратат. 1914-жылы башталган империалисттик биринчи согуштун учурунда падыша өкмөтүнүн кыргыз элине көрсөткөн кысымы дагы күчөйт. Мунун натыйжасында 1916-жылы август айында түндүк Кыргызстанда козголоң башталат. Козголоңдун натыйжасында кыргыз эли аябаган зор бүлүктөргө учурагандыгы белгилүү.

Турмушту терең байкаган кылдат акын коомдук окуялардын улам татаалданып, улам чырмала барышын жазбай көрөт. 1910-жылкы жер силкингенден кийин жазган «Зилзилясында» ал 1916-жылы козголоң болорун болжойт:

«Беш-алты жыл ичинде,
Бир алаамат башталар».

Бирок Кылычта материалистик, диалектикалык түшүнүк болбогондуктан, ал бул чырмалышкан коомдук окуяларды түшүндүрө албайт. Бул окуяларды «бири-бирине көрсөткөн кылмышы артып, күнөсү көбөйгөн адамзатка кудай тааланын көрсөткөн каарыдыр» деп гана түшүнөт. Мына ушулардын

натыйжасында Кылычтын бул дүйнөгө нааразылыгы арбып «акырет жайын» ойлоно баштайт.

Кылыч «Чүй баянындагы» Чүй канаттуулары жөнүндө ырдаганын кийинчерек дагы улантып, «Канаттуулар», «Бүркүттүн тою» аттуу өзүнчө эки казал жазат.

«Чүй баянында» Чүйдөгү болгон ар уруу канаттуулардын аты аталып, алардын көптүгү айтылат. Ал канаттуулардын ар биринин жаратылышы ар башка, күн көрүштөрү да ар башка экендиги сүйлөнөт. Бул казалдагы болгон идеялык пикири ушул, анда андан башка эч кандай кошумча пикир жок. Эми «Канаттуулар» менен «Бүркүттүн тоюнда» канаттуулардын жайы сүйлөнгөнү менен, ага кошумча социалдык пикирлер кошулат. Куштардын мамилесинен коомчулуктун, кишилердин мамилеси көрүнөт. Ошентип бул «Канаттуулар» менен «Бүркүттүн тою» тамсилге өтөт.

«Канаттуулардагы» ар бир куштун кылык-жоругунан, мүнөзүнөн кишилердин кылык-жоругун, мүнөздөрүн көрүүгө болот. Бүркүт, ителги, шумкар, ылаачын, туйгун, тунжур сыяктуу алгыр куштар, булар — баатырлар, эрлер, берээндер Кылыч булардын балбандыгына, кайратына, шамдагайлыгына ыраазы болот. Бул баатыр куштарга жору, кузгун, кажырларга окшогон арам тамак залымдерди карама каршы коёт. Карга, сагызгандарды коркок, кошоматчы, сугалак шылуундар катарында көрсөтөт.

«Ала болот сагызган,
 Жоор жылкы көрүнсө,
 Канын чокуп агызган.
 Асмандатып туйлатып,
 Аркасына жабышкан.
 Карчыганы көргөндө,
 Кайраты жок кем урган
 Кара жерге жабышкан.
 Айланып кет баччагар,
 Чакылдаган дабыштан!»

«Айры куйрук кулаалы, ык билбеген кологой. Көпөлөктү аңдыган күйкө куштун куниги» деп, кулаалы менен күйкөнү колдорунан иш келбеген майпар, чоркок, жарамсыз жамандар катарында көрсөтөт.

Кекилик, чил, бөдөнө, өрдөк, безбелдектерге окшогон канаттуулар көрүнгөнгө жем болгон момундар сыпатында жазылган. Тоту, булбул, торгойлор болсо — калың кара куштардын» ичиндеги көркөм — гөзөлдөр, шайыр — чечендер, сопу — эшендер катарында сыпатталат.

Кылычтын «Канаттуулары» эл оозунда айтылып жүргөн куштар жөнүндөгү майда тамсил лакаптардын негизинде жазылган. Кыргыз элинин түшүнүгүндө байыртан кузгун, жорулар «журт аңдыган зулумдар» катарында, сагызган, каргалар — кыйды шылуундар катарында, барчын, ылаачын, шумкарлар — кайраттуу кыраандар катарында түшүнүлүп, булар адабиятта адамдардын эпитети катарында колдоно келген. Кылыч болсо бул элдик лакаптарды кеңитип, социалдык сатирага айландырды, ага курч жана терең маани кошту.

«Кара таан, чардакты,
Канчаларын чуулатты,
Кыргый, чүйлүү баарына,
Азык кылып кууратты».

«Кара таан, чардактар» калың букара эл болсо, «кыргый, чүйлүлөр» — аларды эзген замандын залымдери.

Ошону менен бирге, «Канаттууларга» фарс жазуучуларынын куштар жөнүндө жазган аңгеме тамсилдеринин таасири тийгендиги да байкалат.

Сасык үпү сарала,
Так Сулайман пайгамбар
Элчи кылган арага.
Кепилдикке күйүлүп,
Тоок калган жалага».

Фарстардын байыркы доордогу жазуучусу Аттардын «Лисан ат-тайыр» аттуу белгилүү чыгармасында Сасык үпү куштардын Зумурукка жиберген элчиси болуп, тоок кепилдикке күйөт. «Лисан ат-тайырды» XV кылымда улуу Навои түрк тилине которуп, бул чыгарма Орто Азия элдеринин арасына таралган. Кылыч да ушул чыгарма менен тааныш болгон болуу керек.

«Бүркүттүн тою» да «Канаттуулар» сыяктуу тамсил түрүндө жазылган социалдык сатира} «Бүркүттүн тоюнда» Кылычтын «Канаттууларга» караганда адабияттык форма жагынан өскөндүгү байкалат. Окуя бир геройдун тегерегине топтолгон. «Канаттууларга» караганда окуясы сюжеттүү жана жыйнактуу.

«Бүркүт баатыр алсыздарды алдырып, кара куштун баарына катуу бүлүк салдырып» той берет. Тойдун алдында бүркүт Жагалмайды жарчылыкка жумшайт. Ылаачын, Ителги, Кыргыз, Үкү сыяктуу куштардын жалпы чоңдорун чакырып, кеңешет. Бүркүттүн оюн жалпы «мыктылар» эп көргөндөн кийин адырдан аркар алдырып, куюдан кулжа карматып той берет. Тойго жалпы кара куштар катышат, ал гана эмес, аюу, маймыл, мышыктар да келип, той кызматын кылышат. Тойдо кадимкидей конок алынып, анан түрлүү той тамашасына өтөт. Тойго катышкан «ырчы, бийчи, комузчулары» болот. Байге сайылып, балбан күрөшөт. Акырында аг чабылып, анан бата болуп той бүтөт.

Бул тамсилде ар бир канаттууга жарамдуулугуна карай милдет тапшырылат. Күйкөгө чычкан тердирет, Тазкара карын төгөт. Турна туу көтөрүп той баштайт. «Этке жерик» Кузгунга эт кайтартат, «жумуш жөнүн билбеген Тазкаранын башына жаба сорпо куйдурут» дагы ушул сыяктуулар.

Бай-манаптардын той-ашы калың журт үчүн зор бүлүк болгондугу белгилүү: элге чыгым түшкөн, конок алышкан. Кедейлер урунган жалгыз жандыгынан ажыраган. Коноктор меймандыгына ыраазы болбосо, конок ээсин сабап, жалгыз атын союшкан. Той берген манап болсо, келген кошумчадан дагы байып жана даңк күткөн. Калың эл үчүн аш-тойдун бул сыяктуу бүлүнчүлүгү кыргыз адабиятында баштатан айтылып келген. «Манас» жомогунда Көкөтөйдүн ашын бергенде эл аябай бүлүнүп, кырк уруу кыргыздан он уруу кыргыз калат, байы кедей болот, кедейи тентип кетет. Эл адабиятында эскиден келе жаткан ушул теманы Кылыч тамсил кылып, бай-манаптарга каршы социалдык сатирага айландырган.

«Бүркүттүн тоюнун» жазылыш тарыхы мындайча болгон. Чоң аш-тойлордогу болгон салтанаттарды жазгын деп, Кылычка бай-манаптар тарабынан заказ болгон. (Бул жөнүндө «Зилзилянын» аяккы бетине жазылган). Бирок Кылыч ал заказды аткарган эмес. Ал чынчыл акын болгондуктан, бай-манаптардын аш-тойлорунун салтанатын мактай алган эмес. Кайта аларды какшыктап, күлкүгө айландырып, тойдун калың элге келтирген бүлүгүн сатира жолу менен көрсөткөн.

«Буудайык» Кылычтын өз чыгармасы эмес. Бул «Куш төрөсү буудайык» жөнүндөгү элдин жомогу. Кыргыздын байыркы мифологиясында ар бир жаныбардын өзүнчө «төрөсү, падышасы же ата, бабасы болгон» деп

түшүнүлгөн. Маселен, ит төрөсү Кумайык болсо, куш төрөсү Буудайык. Ошолор сыяктуу, ар бир түлүк малдын да өз атасы же бабасы болот деп эсептешкен. Бул ар бир уруу жаныбардын «төрө аталары» жөнүндө эл ылакап, жомоктор чыгарган. Эми бул «Буудайык» жомогу да ошол элдин мифологиялык жомокторунун бир циклынан.

«Буудайыкта» негизги аңгеме саятчы жөнүндө болот. Кушка тилмер Кара Төлөк саятчы түшүндө Буудайык кармайт. Эртеси түлөө кылып, «акка жолун байлап» Буудайыкты кармаганы жөнөйт. Саятчы кокус тилеги кабыл келсе, ошол Буудайыктан өлөрүн да билет. Ошондой болсо да ойлогон оюнан кайтпайт. Акыры Кара-Төлөк саятчы Буудайыкты кармайт, Буудайыктан өлөт. Өлөрүндө: «Мени куш жолундагы бийик чынар түбүнө койгула, бейитимдин үстүнөн келгин куштар сайрап өтсүн» деп керээз айтат. Ошентип, Кара-Төлөк сүйгөн кесиби жолунда курман болот. Бул тиричиликтин, турмуштун артыкчылыгын аныктаган «түбөлүк өмүр» жөнүндөгү ыр. Бул Буудайык жөнүндөгү жомокту баланча акын чыгарды деп ачык айта албайбыз. «Калмыраа айтуучу эле, Наймамбай айтуучу эле» деген сөздөр да бар. Балким алар айтса айтып да жүргөн болор. Бирок мунун сюжети өтө эски, элдин мифологиялык түшүнүгү менен байланышкан.

Өткөн доордогу кыргыз акындарынын ичинен куш жөнүндө Кылыч көп жазган. Ошондуктан «Буудайык» да кийинки кезде ага ыйгарылып кеткен. Бул Кылычтын 1925-жылы басылып чыккан «Канаттуулар» аттуу жыйнагынан башталды. «Буудайык» ошол жыйнакка киргизилген болучу. Кылыч бул жомокту өтө жогору баалаган. Канаттуулар жөнүндөгү казалынын жазылышына «Буудайыктын» таасир кылгандыгы да байкалат. Биз да ушул айтылгандардын негизинде «Буудайыкты» Кылычтын ушул жыйнагына киргизип отурабыз.

«Зар заман» Кылычтын эң ири чыгармасы. Бул тематикасы жагынан да, көлөм, көркөмдүк жагынан да башка чыгармаларынын ичиңен айрыкча орун алат.

Кылыч «Зар заманды» хижри⁷ боюнча 1316-жылы жазып ошондо 32 жашка чыккандыгын көрсөтө кетет⁸. Бул жылды христиан жыл санагына которгондо

⁷ Хижири — мусулман жыл санаты

⁸ «Пир миң үч жүз он алты,

1898-жылга туура келет. Бирок 98-жылы ал «Зар заманды» жазып бүтүргөндүгү же аны жаза баштагандыгы белгисиз.

Кылыч «Зар заманды» бир-эки жылдын ичинде жазып бүтүргөн болбоо керек. Замандаштарынын айтууна караганда бир нече жылдар бою жазган. Бул «Зар замандын» мазмунунан да байкалат.

«Зар заман», «Чүй баянындай» же «Канаттуулардай» бир темада жазылган чыгарма эмес. Кылыч бул казалын ошол замандагы эзилген элдин зары, муңу деп атап, анда буга байланышкан бардык маселелер козголгон.

Кылыч эң авалы падыша өкмөтүнүн, бий-болуштардын адилетсиз сурагын, эзилген элдин авалын айтып «Зар заманды» баштаган болуу керек. Кийин материал кошулган сайын уландыра берген.

Кылычтын жалпы ырларынын, «Зар замандын» форма курулушу жагынан элдик поэзиядан анчалык бөтөнчөлүктөрү жок. Кылыч Орто Азия мусулман жазуучуларынын чыгармалары менен тааныш болгону менен, алардын поэтикалык формаларын өздөштүрүп, аларды кыргыз адабиятына киргизгендиги байкалат. Мусулман адабиятынын таасири, анын тилинен жана чыгармаларындагы учураган сопулук идеяларынан байкалат. Болбосо, Кылычтын бардык чыгармалары кыргыздын байыртан жашап келген жети муун ыр формасында жазылган. Ырларынын рифмалары кайчы уйкаш же катар уйкаштар менен куюлушуп жүрүп отурат. Жана да кыргыздын ыр формасына мүнөздүү болгон аллитерация, ички уйкаш, басымдар сыяктуу бардык учурлары ага таандык.

Кыргыз элинин поэзиясы — баатырдык жомок, санат, кошоктордон тартып, күйгөн, секетпайлар сыяктуу лирикалык ырларга чегин ушул ыр формасында курулган. Ошондуктан Кылыч форма жагынан бизди анчалык кызыктыра албайт.

Кылыч бизди көбүнчө чыгармаларынын мазмун, маани, поэтикалык образ — акындык элестери жагынан кызыктырат. Бул жагынан ал өзүнчө терең изилдөөнү талап кылат.

Мусулманча бул сана,
Отуз эки жашында
Молдо Кылыч бечара».

«Зар заман» санат түрүндө жазылган. Анда сюжет жок, сюжетти курган окуя, окуяны туудурган герою да жок.

Санат макалдардан же макал сыяктуу офорист үлгү сөздөрдөн курулат. Макал болсо, адабий түрдө айтылып калтырылган ата-бабанын насааты. Ал эми санат болсо ошол макал жана үлгү сөздөр курулган ыр. Санат ыр көлөм жагынан ар кандай болот. Он чактуу жол ырдан тартып, бир нече басма табак көлөмүндө болушу мүмкүн.

Санат кыргыз адабиятынын өркүндөгөн эң негиздүү бир түрү. Санат аркалуу тиричилик жолу, ата салты, кишилердин жүрүш-турушу, мүнөздөрү эң таасирдүү адабий түрүндө айтылып, жаш жеткинчектер тарбияланган.

Санат кыргыз адабиятында качан, кайсы доордо пайда болгондугун ачык айта албайбыз⁹. Бул адабий түр башка элдердин адабиятында да көрүнүктүү орун алат. Орто Азиянын эски акындары Кожо Ахмед Ясауи, Суфи Аллаяра, Хафиз, Бидил, Бакырган ж. б. да санат түрүндө жазышкан. Орустардын эски адабиятындагы «Поучение Владимира Мономаха», «Домострой», «Зерцалолор» да ушул санат түрүндө болгон.

Жазма адабияты өркүндөгөн элдердин поэзиясында бара-бара санат ырдын жоголгонун көрөбүз, Ал эми кыргыз поэзиясында болсо, санат бүгүнкү күнгө чейин орун алып келе жатат. Бул көбүнчө эл акындарынын чыгармаларында санат ыр көрүнүктүү орун алган. Тоголок Молдонун совет доорунда жазган белгилүү «Кедейлерге насыяты» кыргыздын советтик адабиятынын тунгуч нускалары катарында өтө жогору бааланат.

«Зар замандын санаты, сайрап өтүп баратыр» деп, Кылыч Зар заманды өзү да санат казал катарында эсептеген. Кыргыз адабиятында көлөм жагынан «Зар заманга» тендеш келе турган башка эч кандай санат ыр жок. Башка акындардын санаты ашып эле кетсе миң жол (2 басма табак) көлөмүнө жетет. Эми Кылычтын «Зарзаманы» болсо, он басма табак көлөмүндө. Ушунчалык көлөмдүү санат ыр

⁹ Кыргыз фольклорун изилдөөчүлөрүнүн биринен болгон И. И. Богданова бул жөнүндө төмөндөгү пикирди айтат: Азыркы түндүк Кыргызстандын жеринде жашаган Караханиддердин доорунда, Баласагундук (Акбешим) Хожа Юсуф деген 1069—70-жылдары «Кудатгубилик» аттуу санат түрүндө болгон адабий чыгармасын жазган. Ушул китептен кыргыздын санат ыры уланган деп ой жоруйт. Бул айткан пикиринен башка анын жетиштүү далили болбогондуктан, аны менен макул болуш өтө кыйын.

баштан-аяк макал сыяктуу үлгү, насыят сөздөр менен айтылган. Үлгү катарында бир нече мисал келтирели:

Жаман айткан суук сөз,
Сөөккө баскан тамгадай.

.....

.....

Жакшы ороп таңбаса,
Жүк бекитпес аргамжы.

.....

.....

Жаман адат курусун,
Жүнгө кирген уйгактай.

.....

.....

Ызааты бар кар болбос,
Ачуу кылган чоң болбос.

.....

.....

Акылы бар карылар,
Жаңы келген күйөдөй.
Сабыры көп адамдар,
Жүк көтөргөн түйөдөй.

.....

.....

Убадасы жок жигит,
Эрден чыккан жубандай.

.....

.....

Кыз-келиндин жаманы,
Үй-бүлдүргөн чычкандай.
«Баатыр кылат атантып,
Бакты-дөөлөт адамды.

.....

.....

Адам ашпай коёбу,
Айры белес кесенди.

.....

.....

Айыл бузар «азамат»,
Уй качырган сайгактай.
Токтоосу жок адамдар,
Оюн салган тайлактай.
Сөз бербеген жөө чечен,
Учуп жүргөн камгактай.

.....

.....

Ала көөдөк адамдар,
Куру дүрмөт мылтыктай.
Сөзү суук адамдар,
Шамал кирген жырткытай.

Бул келтирилген мисалдар — макал катарында айтылуучу санат сөздөр. Учурунда макал катарында эл арасында айтылып да кеткен. Бул сөздөр азыр да болсо эч кандай өзүнүн маанисин жоготпойт. Анткени — бул адамдын негизги адамгерчилик, жарамдуулук сапаттары жөнүндө айтылган үлгү сөздөр. Кайсы доор болсо да булар күнү бүгүнкүдөй мааниге ээ болот.

«Зар заман» сыяктуу көлөмдүү чыгарманы ушул айтылган макал сыяктуу мааниси терең үлгү, насыят сөздөр менен толтуруу, Кылыч сыяктуу бөтөнчө акылман, өтө чебер сөз устатынын гана колунан келет. «Зар замандагы» пикирлерди акылга сыйыштыруу өтө кыйын. Аны бир сыйра гана эмес, бир нече сыйра окуп жатып, анан Кылычтын пикирлери акылыңа сыйлыгышып, анын акылынын тереңдигине, ырынын көркүнө кубанасың. Улам окуган сайын жаңы пикир, жаңы көркөмдүктөр сезиле баштайт.

«Зар заман» окуясыз жана көлөмү зор болгондуктан, окуучуну зериктириши мүмкүн. Анын үстүнө Кылыч санаттарынын маанисине карай пландап бөлүштүрө алган эмес. Улам жаңы материал кошулган сайын «Зар заманын»

улап гана жүрүп отурган. Материалдары ар түрлүү мүнөздө болгондуктан, ырлары маани жагынан текши жайкарылбаган. «Зар заманда» бий-болуштардын сурагы айтылган жерде, жакшы аял менен жаман аялдын мүнөздөмөсүн учуратууга да болот.

Кылычтын казал жазуу техникасы, китеп жөнүндөгү түшүнүгү азыркы учурдагы түшүнүктөргө караганда, сөзсүз төмөн болгон. Ал орустардай жазма адабияты, басма иши өркүндөгөн элдин адабий китептери менен тааныга болгон эмес. Ал мусулман китептерин гана билген. Мусулман китептеринин жазуу жана басма техникасы Европа китептерине караганда көп төмөн турган. Ал гана эмес, эски китептерде чекит, үтүрлөр да кем пайдаланылган. Ошондуктан, Кылычтын казалында кошумча тема, глава сыяктуу бөлүмчөлөр учурабайт. Ал «Зар заманды» башынан кирип «сайратып» жүрүп отуруп, аягына бир чыккан. Бул да окууга бир кыйла кыйынчылыктар туудурат. Көп пикирлер түшүнүлбөй, көп элестер сезилбей, сөз арасына кыпчылып кала берет.

Ошондой болсо да, «Зар замандын» санаттары маанисине карай бир ыңгай жайгарылыштыргандыгы байкалат. Анын баш жагында негизинен замандын авалы баяндалат. Мында падыша өкмөтүнүн, бий-болуштардын сурагы сүйлөнүп, мунун натыйжасында эл арасы бузулуп, куулук-шумдук көбөйүп, бейбечаралардын зар каккан жайы айтылат. Анан элге санаттарын сүйлөй баштайт.

Кылыч «Зар замандын» санаттары аркылуу заманды оңдогусу келген. Эл бийлеген «жакшыларды» адилеттүү, боорукер болууга, элдин жайына каралашууга чакырат. Элге тиричилик санаттарды айтат: өз мээнетиңер менен күн көргүлө, бир-бириңерге кайрымдуу болгула, бакыл болбо деген сөздөрдү сүйлөйт.

Кылыч адамдардын мүнөздөрүн көрсөтүү жагына айрыкча көңүл койгон. Кары-жаш, эркек-аял дебей адамдардын мүнөздөрүн бүт сынайт. Туруксуз, жаман мүнөздөрдү көрсөтүп, адамгерчиликтүү, жарамдуу мүнөздөрдү жогору көтөрөт.

Кылыч жигиттер жөнүндө бөтөнчө көп токтолот. Ал эр жигиттерди элдин туткасы катарында эсептеген. Ошондуктан, жигиттердин арамдык, жалкоолук, эсердик, сараңдык, коркоктук сыяктуу туруксуз мүнөздөрүн көрсөтүп, тууралыкка, эрдикке, эмгекке, пайдалуу өнөр үйрөнүүгө чакырат. «Кара ниет

жигиттин, элге бүтөр чеңгели» деп, Кылыч эр жигиттин жарамдуулук мүнөзүн элге тийгизген пайда, зыянына карай баалаган. Ар ким өз башы менен алпурушкан заманда Кылыч көпчүлүк үчүн кызмат кылган элчилдик идеяны жогору көгөргөн.

Түркөй, дөдөй бийликчилер «убал-соопко» карабай, элди аёосуз түрдө эзип, орой мамиле үстөмдүк кылып турган наадандык шартта, Кылычтын санаттары эл арасына адамгерчиликтүү мамилени тараткан.

«Зар замандын» орто жеринде пайгамбарлардын тарыхы сүйлөнөт. (Кылыч бул жерди Рабгузинин «Кыса Асламбиясынан»¹⁰) алып, кыскача анын мазмунун айтып чыккан. Кылычтын бул маселеге токтолушу, анын өмүр менен өлүм жөнүндөгү көз карашынан келип чыккан. Бул дүйнөдөн жөнөкөй пенделер эмес, кереметтүү пайгамбарлар да өткөн. Эртедир, кечтир өлүм ар кимдин башында. Ошондуктан, бир-бириңерге жамандык кылып, курулай күнөнү көтөрө бербегиле, азыноолак өмүрдө, саламдашып өткүлө деген пикирди айтат. Кылыч өлүмдү эскертип, дагы эле болсо, ал аркылуу замандын авалын оңдогусу келген.

Бул жыйнакка киргизилген «Зар замандын» варианты Кылычтын окуучусу болгон Малтабаров Убайдылда кары 1926-жылы тапшырган нускадан алынды. Убайдулда кары бул вариантты Молдо Ысактан көчүрүп алган. Молдо Ысак Кылычтын эң жакын жолдошу болуп, анын жазган казалдарын көчүрүп, элге таратуу кызматын аткарып келген. Өмүрүнүн акыркы күндөрүнө чейин ал Кылычтын көп чыгармаларын сактап да келген. Бул вариант «Зар замандын» башка бир нече варианттары менен салыштырылып, Кылычтын алгачкы өз оригиналына көп жакындыгы аныкталды.

Бул жыйнакта «Зар заман» бир кыйла кыскартылып басылды. Жогоруда айтылган пайгамбарлардын тарыхын жана башка дини санаттарды буга киргизгенибиз жок. Анткени, булардын эч кандай оригиналдуулугун көрө албадык, аны Кылыч эски мусулман шайырларынын китептеринен алган. Жана да биздин адабият үчүн алардын келтире турган пайдасы да жок. Булардын

¹⁰ Рабгузи «Кыса асламбияны» 1313-жылы жазган. Мында Адам ата, Ово энеден тартып, мусулмандардын бардык пайгамбарларынын тарыхы кереметтүү түрдө сүйлөнөт. Анын мазмуну динимистикалык мүнөздө.

алынып калынышы, «Зар заманды» бир топ керексиз жүктөрдөн арылтат: анын баш-аягын жыйынтыктайт, негизги мааниси такталат, көркөмдүгү көтөрүлөт.

«Зар заман» биз тарабыбыздан бир кыйла техникалык аппараттар менен жабдылды. Казалдын ичиндеги бир ыңгай маанилеш санаттар башка маанилүү санаттардын ажыратылып, арасы жылдызчалар менен белгиленди. Бул казалды окууга, санаттардын маанисине түшүнүп, көркөмдүгүн сезүүгө көп жеңилдиктер келтирет. Бирок, санаттардын орундары ооштурулбастан, оригиналында кандайча болсо, ошол калыбында берилди.

Кылычтын бул биринчи жыйнагын чыгаруу менен бирге, анын экинчи жыйнагын басмага даярдоо ишине киришип жатабыз. Кылычтын бул алгачкы жыйнагының жарыкка чыгышы— кыргыз элинин классикалык адабий мурастарынын катарын дагы толуктап окуучуларыбызга зор тартуу катарында болоруна ишенебиз.